

Research Article / Araştırma Makalesi

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kadın Entelektüelleri

Armenian Women Intellectuals in the Ottoman Empire in the 19th Century

Yıldız Deveci Bozkuş¹

<https://doi.org/10.38060/kare.1579693>

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi: 5 Kasım 2024

Kabul Tarihi: 22 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti,
Ermeni Kadınlar
Modernleşme
Misyonerlik

Article Info

Received: 5 November 2024

Accepted: 22 April 2025

Keywords:

Ottoman Empire
Armenian Women
Modernization
Missionary

Citation/atıf: Deveci Bozkuş, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kadın Entelektüelleri." KARE 19 (2025): 67-90.

Öz: Bu çalışmada 19. yüzyılda dünyadaki modernleşme hareketlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki yansımaları gayrimüslimler üzerinden ele alınacaktır. Çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti'nde Ermeni kadınların görev yaptığı alanlara dair genel bilgiler verilecektir. Örneğin mağazalarda çalışan, tiyatrodaki görev alan, yazar, ressam, feminist, çevirmen, esnaf, tüccar, tekstil sektöründe çalışan Ermeni kadınlarına dair bilgiler verilecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni aydınlarının modernleşme sürecine sundukları katkıdan hareketle benzer bir katkının Türk kadınları üzerinde bir etkisi olup olmadığına da yer verilecektir. Her ne kadar Müslüman ve gayrimüslim iki farklı dini yapı söz konusu olsa da dönemin entelektüel dünyasında Ermeni kadınlarının yabancı dile olan hâkimiyetleri nedeniyle pek çok Batılı kaynağı okuyabildiği bilinmektedir. Dönemin Batı dünyasındaki gelişmeleri yakından takip eden Ermeni kadın entelektüellerinin yazdıkları makaleler, görev aldıkları gazeteler, günlük yaşamdaki faaliyetleri, giyim kuşam, sanat ve sosyal yaşamdaki varlıklarıyla Batı dünyasındaki kadınlar ile Osmanlı kadını arasında bir köprü vazifesi gördüğüne işaret edilecektir. Bu çerçevede Ermeni kadınlarının Batılı dillerden Türkçeye tercüme ettikleri eserler ve yazılar aracılığıyla modernleşme sürecine bazen doğrudan bazen dolaylı da olsa katkı sunduklarına işaret edilecektir. Çalışmada ayrıca 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başta Amerikan Board olmak üzere Amerikan, Alman, Fransız ve İngiliz misyonerler aracılığıyla edinmiş oldukları eğitim ve deneyimlerin de bu süreci şekillendirdiğine değinilecektir.

Abstract: This study will examine the reflections of 19th-century modernization movements around the world on the Ottoman Empire through non-Muslims. Initially, general information will be provided about the areas in which Armenian women served in the Ottoman Empire. For example, details will be given about Armenian women who worked in stores, participated in theater, and served as writers, painters, feminists, translators, shopkeepers, traders, and in the textile sector.

Based on the contributions of Armenian intellectuals to the modernization process in the Ottoman Empire, the study will also explore whether a similar influence was exerted on Turkish women. Although there were two different religious structures, Muslim and non-Muslim, it is known that Armenian women in the intellectual world of the period could read many Western sources due to their proficiency in foreign languages. The study will highlight how Armenian female intellectuals, who closely followed developments in the Western world, acted as a bridge between Western women and Ottoman women through their articles, the newspapers they worked for, their daily activities, attire, art, and presence in social life.

In this framework, it will be pointed out that Armenian women contributed to the modernization process, sometimes directly and sometimes indirectly, through the works and writings they translated from Western languages into Turkish. The study will also touch upon how the education and experiences acquired through American, German, French, and British missionaries, particularly the American Board, in the first quarter of the 19th century, helped shape this process.

¹ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, yildizdeveci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4634-463X.

Giriş²

Tarihsel süreçte kadın tarihine ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında, özellikle Osmanlı klasik dönemi bağlamında, vakıflar üzerinden mülkiyet ilişkileri ve kadı sicilleri incelenerek kadının toplumsal hayattaki konumunu belirlemek mümkün olmuştur. Bu çerçevede, evlilik, boşanma, miras ve velayet gibi hukuki ve sosyal meseleler, Osmanlı toplumunda kadınların yerini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise kadın tarihine yönelik çalışmalar, modernleşme paradigması çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı'da, kadınlarla ilgili bazı hukuki düzenlemeler kanunlarda yer almaya başlamıştır. Örneğin, Mübahat Kütükoğlu, 1858 Arazi Kanunnamesi'nde miras taksiminde kadınlar ile erkeklerin eşit kılındığını ancak buna rağmen şahitlik konusunda kadınların erkeklerle aynı statüye sahip olmadığını belirtmektedir. Modernleşme reformlarına dair yapılan bazı araştırmalar, bu süreçte kadınlara yeni kamusal alanlar açıldığını savunurken, bazıları ise modernleşmenin kadını simgesel bir figür olarak araçsallaştırdığına dikkat çekmektedir. Kadın tarihi çalışmalarında öne çıkan bir diğer eğilim, kadın hareketlerine yönelik araştırmalardır. Bu bağlamda, Osmanlı'da kadın tarihinin şekillenmesinde 19. yüzyılın kilit bir rol oynadığı görülmektedir. Zira bu dönem, küresel ölçekte kadın hareketlerinin ivme kazandığı bir sürece işaret etmektedir. Bu hareketlerin önemli merkezlerinden biri de İstanbul'dur. 19. yüzyılda İstanbul, Osmanlı kültür ve sanat hayatının merkezi olmanın yanı sıra, modernleşme sürecini Türklerle paralel yaşayan Osmanlı'nın diğer toplulukları—Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Yahudiler ve hatta Müslüman milletlerden Araplar ve İranlılar—için de önemli bir kültürel merkez konumundaydı. Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın hareketlerinin ortaya çıkışı ve gelişiminde Ermeni kadın entelektüellerin kayda değer bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim bu kadınların Batı'daki kadın hareketlerini yakından takip ettikleri ve bu doğrultuda çeşitli fikirlerin öncüsü oldukları bilinmektedir.³

Ermeni kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasında günümüzde olduğu üzere tarihte de Ermeni kadınlarının önemli bir yeri vardı.⁴ Zira tüm kadınlar her toplumda kültürlerin geleceğe taşınmasında önemli bir yere sahiptirler. Kadınların toplumsal alanda görünürlüklerinin artmasında özellikle 19. yüzyılın önemli bir yeri vardır. Hourı Berberian and Talinn Grigor “Pictorial Modernity and the Armenian Women of Iran” adlı çalışmada 19. yüzyılda modernleşme ve kadınların görünürlüğü arasında bir bağlantı olduğuna işaret eder. Berberian ve Grigor söz konusu bağlantıyı 19. yüzyıldaki fotoğraf stüdyosu kültürü, hiciv karikatürleri ve kostümler üzerinden inceler. Kadınların örgütleri ve kamusal faaliyetleri aracılığıyla oluşturdukları azınlıkçı politikaların 19. yüzyılın sonlarında hayırseverlik, 20. başlarında ise “eğitim” ya da “medeniyet” olarak ortaya çıktığına yer verilir.⁵

19. yüzyılın ikinci yarısında kadınların siyasetle kurdukları ilişki ve kadın hareketinin oluşumu açısından Meşrutiyet döneminde atılan adımların belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Özellikle ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, kız rüştiyelerinin (ortaokullarının) ve kız öğretmen okullarının açılması, ayrıca 1914 yılında İstanbul'da bir kadın üniversitesinin kurulması, kadınların eğitime erişimini önemli ölçüde yaygınlaştırmıştır. Bununla birlikte, Meşrutiyet döneminde kadınların hak taleplerini dile getirmek amacıyla dernekler ve dergiler etrafında örgütlenmeleri, dönemin kadınları arasında bir bilinç gelişimini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Ermeni kadın entelektüelleri, Osmanlı'daki kadın hareketinin oluşumuna katkıda bulunan önemli figürler arasında yer almıştır. Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal tarafından derlenen Bir Adalet Feryadı adlı eser, farklı dönemlere ait Ermeni kadın entelektüellerinin perspektiflerini gözler önüne sermesi açısından dikkat çekicidir. 19. yüzyılda Ermeni kadınları, yardım dernekleri kurarak veya bu derneklerde çalışarak, öğretmenlik yaparak ve basın-yayın faaliyetlerinde bulunarak kamusal hayata doğrudan katılım sağlamışlardır. Ailevi ve entelektüel çevreleri aracılığıyla siyasi ve toplumsal tartışmalara dahil olmuş, hak taleplerini geliştirme ve dile getirme konusunda önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Ermeni kadın yazarları da romanlarında kadın hakları, aile yaşamı ve Batılılaşma gibi konuları ele alarak alternatif bakış açıları geliştirmiş ve yeni kadın figürleri yaratmışlardır. Eserlerinde eşitlik ve özgürlük taleplerine sıkça yer veren bu yazarlar, Osmanlı'daki kadın hareketine entelektüel bir zemin hazırlamışlardır. Nitekim Ermeni kadın hareketinin öncülerinin eserleri, Müslüman kadın yazarların eserlerinden daha erken bir tarihte ve daha feminist bir dilde kaleme alınmış metinler olarak

² Bu çalışma the British Institute at Ankara (BIAA) and the Nahrein Network (The Nahrein Network: New Ancient History Research for Education in Iraq and its Neighbour) tarafından desteklenmiştir. 2022 yılında BIAA ve Nahrein Network'ün desteğiyle University of Birmingham'da gerçekleştirilen bu çalışmaya destek verdikleri için the British Institute at Ankara'ya teşekkür ederiz. Bu çalışma 12, 19 ve 26 Nisan 2023 tarihlerinde İngiltere'de **Queen Mary University of London**'da gerçekleştirilen **Actors, Lives, and Networks: Biographies in the Global Circulation of Knowledge** adlı uluslararası sempozyumunda sunulan bildiri metninden yararlanılarak ve bildiri metni genişletilerek hazırlanmıştır.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2024, 1; İlkay Yılmaz, “Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 10 (2012), 65; Mehmet Sümer, “Osmanlı'da Bir Azınlık Yazarı: Zabel Asadur ve Kadın Sorununa Bakışı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12, no.25 (2020): 2-3.

⁴ Ayşegül Komsuoğlu & Birsan Örs “Armenian Women of Istanbul: Notes on Their Role in the Survival of the Armenian Community,” *Gender, Place & Culture*, 16, no.3 (2009): 329-349.

⁵ Hourı Berberian and Talinn Grigor, “Pictorial Modernity and the Armenian Women of Iran”, *Iranian Studies* 55, no.2 (2022):496.

değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Ermeni kadın hareketinin önemli isimlerinden Elbis Gesaratsyan'ın 1879 tarihli Eğitimsever Ermeni Kadınlara Mektuplar adlı eseri, kadınların eğitimi ve toplumsal eşitliği üzerine yazılmış erken dönem metinlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Benzer şekilde, Hayganuş Mark'ın eserleri, kadına yönelik şiddete karşı kadın dayanışmasını vurgulamakta; ayrıca Muhakeme Komisyonunda kadın üyelerin yer alması gerektiğine dair görüşleri, çağdaş anlamda kota uygulamalarını çağırıştırması açısından dikkat çekmektedir. Bu gelişmeler, Osmanlı Ermeni kadınlarının toplumsal ve siyasi bilinç kazanım süreçlerini hızlandırmış, kadın hakları mücadelesinin entelektüel ve örgütsel altyapısını oluşturmuştur.⁶

Resim 1: Resmi adı İran Beytel Kız Okulu olan Amerikan Kız Okulu'ndan mezun olan sınıfın önü ve arkası. Fotoğrafçı Russe Roussie-Khan'ın fotoğraf stüdyosu, Tahrân⁷

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldaki modernleşme hareketlerinde gayrimüslim kadınların rolü ve Osmanlı toplumundaki kadınlar üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, modernleşme sürecinde gayrimüslim erkeklerin yanı sıra gayrimüslim kadınların da önemli katkılar sunduğu vurgulanarak, bu katkıların hangi araçlar ve mekanizmalar üzerinden gerçekleştiği incelenecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi farklı devletlerde yaşayan Ermeniler de tarih boyunca çeşitli sebeplerle din değiştirmiştir. Bu durum, yalnızca erkeklerle sınırlı kalmayıp, gayrimüslim kadınlar arasında da yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Din değiştirmenin etkileri, toplumsal ve kültürel etkileşimin yanı sıra hukuki, ailevi ve sosyal hareketlilik gibi pek çok alanda kendini göstermiştir. Ayrıca kadın dayanışması ve kimlik algısı üzerinde de önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu bağlamda, tarihsel kaynaklar Ermeni kadınlarının farklı gerekçelerle din değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm, yalnızca Hristiyan mezhepleri arasındaki geçişlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda

⁶ Yılmaz "Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not," 73.

⁷ Berberyan ve Grigor, "Pictorial Modernity," 466.

İslam'a yönelme eğilimini de kapsamıştır. Örneğin, 18. yüzyılda Halep'te yaşayan Ermeni kadınlarının çeşitli sebeplerle İslam'a geçtiği, Müslüman erkeklerle evlilik yaptığı ve boşandığı bilinmektedir. Bu sürece dair çok sayıda mahkeme kaydı ve dava bulunduğunu belirten Elyse Semerdjian, konunun hukuki boyutuna da dikkat çekmektedir. Ermeni kadınlarının boşanma amaçlı din değiştirdiklerini ve bunu bazen kadınların taktiksel olarak gerçekleştirdiklerini belirtir. Semerdjian sosyal faktörlerin Ermeni kadınlarının din değiştirmelerinde etkili olduğuna dikkat çeker. Benzer gerekçelerle 17. yüzyılda dahi Yahudi kadınları arasında din değiştirenlerin olduğuna değinilir. Kadınların sosyal haklara erişimine getirilen sınırlamaları aşmak için böyle bir girişimde bulundukları belirtilir. Bu nedenle gayrimüslim kadınların bir dönem boşanmayı içinde bulundukları toplumdaki otoriter baba ve kocaların kontrolünden kurtulmaları için bir çare olarak gördüklerini kaydeder. Ermeni kadınlarının ise din değiştirerek ya da bir Müslümanla birlikte yaşamayı kabul ederek bu kısıtlamalardan kurtulmayı amaçladıkları ifade edilir. Terk edilmiş bir eşin stratejik gerekçelerle İslamiyet'e geçiş yaptığını ifade eden Semerdjian, Ermeni Kilisesi'nin boşanma ve evliliğin katı kriterlerine göre, bir kadının boşanmasının neredeyse imkânsız olduğuna da değinir. Ermeni kilisesinin evliliğe dair kadınlarla ilgili kurallarının temelini 12. yüzyıla dayandığını ve son derece katı olduğunu belirtir. Bu kurallara göre bir adam seyahate çıkarsa ya da uzaklara giderse ve evine dönmezse, eşinin ona "sadık kalması" gerekir. Ama eğer onun ölümüne dair bir haber gelirse bu haber doğrulanana kadar da kadın başka biriyle evlenemez, hatta yokluğu herhangi bir şekilde yıllarca devam etse bile söz konusu Ermeni kadınının evlenmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Ermeni kilisesinin katı kriterlerine göre bir eşin ölümünün doğrulanmasından sonra bile uzun bir bekleme süresi gerektiği ileri sürülür. Bu nedenle söz konusu dönemlerde Ermeni bir kadının evlilik bağından kurtulmasının neredeyse imkânsız olduğu dile getirilir. En iyi durumda bile evliliğin sona ermesi için yedi yıllık bir bekleme süresinin zorunlu olduğu kaydedilir. Bu nedenle Ermeni Kilisesinin bu kanunlarından kurtulmak isteyen Ermeni kadınlarının 18. ve 19. yüzyılda din değiştirme, Müslümanlarla evlilik gibi farklı yollara başvurdıkları ifade edilmiştir.⁸ Bu durum söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni kadınlarının gündelik yaşam, kanunlar ve sosyal hayatta ne tür uygulamalara ve haklara sahip olduklarına dair önemli ipuçları sunar. Bu veriler ayrıca Ermeni kadınlarının 19. yüzyıldaki veriler ile yakın dönemde Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından da benzer bir şekilde sosyal yaşamın içinde aktif bir biçimde görev aldıklarını gösterir.⁹

Ermeni kadın entelektüel sınıfının oluşumunda dönemin erkek aydınlarının da önemli bir rolü olmuştur. Söz konusu erkek aydınların bir kısmı kadın özgürlüğü, eşit haklar ve meşru gereklilikler konularını gündeme getirmiştir. Bu konular daha sonra birçok Ermeni kadın entelektüel tarafından genişletilerek kaleme alınmaya başlanmıştır. Alexander Safarian'a göre bu adımlar aynı zamanda Türk feminist edebiyatının da şekillenmesinde özel bir rol oynamıştır. Bu konuda Sırpuhi Düssap ve Zabel Asatur'un kaleme aldığı eserler adeta öncü ve yol açıcı olmuştur. Safarian'a göre 19. yüzyılın başlarında bazı aydınların adanmışlığı sayesinde Ermeni ve Rum kadınlarının eğitim alanındaki durumları Müslüman kadınlarına oranla daha iyiydi. Fransız ihtilalinin ardından insan hakları, kadınlar ve eğitim konusundaki gelişmelerin Osmanlı'ya yansımaları da olmuştur. Osmanlı'da 1869'da Fransız mevzuatında bir prototipi bulunan bir kamu eğitimi yasası kabul edilmiş olsa da, ülkenin ihtiyaç duyduğu eğitim personelinin, özellikle de kadın öğretmenlerden yoksun olduğu biliniyordu. Bu nedenle planlanan 50 öğrenci yerine sadece 30 öğrenci alabilen bir kadın öğretmen okulunun ancak 1870 yılında açılabilirdiği kaydedilmiştir. Bu okulun müfredatında Türkçe, Arapça, Farsça, İlahiyat, Aritmetik, Tarih, Coğrafya, Müzik, Resim ve İğne İşleri derslerinin yer aldığı belirtilmiştir.¹⁰

Safarian'a göre, Türk feminist edebiyatının başlangıcında ve gelişiminde Ermeni kadın yazarları, özellikle de Sırpuhi Düssap ve Zabel Asatur, önemli bir rol oynamıştır. Safarian, Ermeni kadın yazarların bazı eserlerinin Jön Türkler iktidara geldiğinde Türk edebiyat çevrelerinde tanınmasını sağlamak amacıyla Türkçeye çevrilerek yayımlandığını kaydeder. Zabel Asatur, kendini kadın eğitimine adanmış bir yazar olarak öne çıkmaktadır. Kurucusu olduğu Ermeni Kadınlar Cemiyeti, kısa sürede büyük bir ilgi görmüş; derneğin ikinci toplantısına İstanbul'un çeşitli mahallelerinden yüz elli genç kız ve evli kadın katılmıştır. Asatur'un sonraki yıllarda yaptığı bir konuşmaya göre, bu kadınlar genellikle üst ve orta sınıf ailelerden gelen, eğitilmiş bireylerdi. Kamusal alanda yer almak ve toplumsal fayda sağlayacak faaliyetlerde bulunmak isteseler de bunu gerçekleştirebilecekleri alanlar son derece sınırlıydı. Bu nedenle, "taşralı kız kardeşlerine" destek olmak amacıyla gönüllü çalışmalara katılma imkânı bulmuşlardır. Dernek, 1894 yılında II. Abdülhamid yönetimi tarafından kapatılmış, ancak 1908'de Zabel Asatur'un girişimiyle yeniden faaliyete geçirilmiştir.

⁸ Elyse Semerdjian, "Armenian Women, Legal Bargaining, and Gendered Politics of Conversion in Seventeenth and Eighteenth-Century Aleppo", *Journal of Middle East Women's Studies*, 12, no. 1 (2016): 2–30.

⁹ Armine Ishkanian, "Gendered transitions: The impact of the post-Soviet transition on women in Central Asia and the Caucasus", *Central Eurasia in Global Politics*, Brill, (2005): 161–182, Oleksandra Shchur, "Post-Soviet Women Encountering Transition: Nation Building, Economic Survival, and Civic Activism", *Canadian-American Slavic Studies* 46, no. 4 (2012): 489–492.

¹⁰ Alexander Safarian, "On the History of Turkish Feminism", *Yerevan State University, Iran and the Caucasus* 11, (2007): 142.

Bu tarihten itibaren yaklaşık yedi yıl boyunca, 1915'e kadar faaliyetlerini sürdürmüş; 1918-1923 yılları arasında ise daha çok yetimler ve tehcirden dönebilen göçmenlere yönelik çalışmalar yürütmüştür. Eğitimi temel hedefi olarak benimseyen cemiyet, faaliyet gösterdiği yıllar boyunca birçok okul açmıştır. Öyle ki, yalnızca kuruluşunun ardından geçen ilk beş yıl içinde otuz beş okul açtığı belirtilmektedir. Bu durum, derneğin dönemin toplumsal yapısı içindeki etkisini ve gördüğü ilgiyi açıkça ortaya koymaktadır.¹¹ Böylece Ermeni kadın entelektüellerinin çeviri faaliyetlerinin yanı sıra eğitim kurumları aracılığıyla da Osmanlı modernleşme sürecine katkı sunduğuna değinilir.

Zabel Asadur, Ermeni toplumunda kadın eğitimi ve hakları konusunda önemli çalışmalar yapmış, bu uğurda büyük bir özveri göstermiş ve hayatını kız çocuklarının eğitimine adanmış bir entelektüeldir. Osmanlı kadın hareketinde önemli bir yere sahip olan Asadur, ilk kuşak Osmanlı kadın yazarları arasında hem edebi yetkinliği hem de kadın haklarına yönelik bilinç düzeyi açısından dikkat çeken isimlerden biridir. Özellikle hikâyelerinde kadın psikolojisini derinlikli bir şekilde işleyen Asadur, çağdaşı Servet-i Fünûn yazarlarıyla benzer bir sanatsal başarı ve ortak bir duyarlılık sergiler. Eserlerinde Ermeni toplumunun içinde yer almakla birlikte, İstanbul'u merkezine alan, şehrin farklı hayat tarzlarını, değer yargılarını ve toplumsal eğilimlerini yansıtan hikâyeler kaleme almıştır. Böylece, Osmanlı modernleşmesinin sadece belirli kesimlerle sınırlı kalmayan, farklı dillerde ve kültürel bağlamlarda etkileşim içinde gelişen geniş kapsamlı bir süreç olduğu görülmektedir. Zabel Asadur, Osmanlı kadın hareketi içinde yalnızca kadın meselesine katkılarıyla değil, aynı zamanda İstanbul'da bir azınlık mensubu kadın yazar olarak karşılaştığı toplumsal ve kültürel koşullar açısından da üzerinde durulması gereken önemli bir figürdür.¹²

Paul Adalian'ın da "From Humanism to Rationalism: Armenian Scholarship in the Nineteenth Century" adlı eserinde belirttiği gibi, Avrupa'nın sanayi ihracatı ve genişleme politikalarının etkisiyle Doğu'da ekonomik hayat giderek kapitalist bir yapıya bürünmüş, Batı'da eğitim almış bireyler ise anayasal hukuk sistemlerinin avantajlarıyla tanışmıştır. Bu süreç, Osmanlı'daki Ermeni toplumunda—kadın ya da erkek fark etmeksizin—rasyonel bir sosyal ve siyasi düzeni hedefleyen düşünceleri beslemiştir. Dolayısıyla, 19. yüzyılda Osmanlı'daki kadın hareketlerinin Batı'daki gelişmelerle önemli bir bağlantı içinde olduğu söylenebilir.¹³

Osmanlı'da 19. Yüzyılda Ermeni Kadın Yazarlar

19. yüzyıl tüm dünyada olduğu üzere Osmanlı Devleti'nde de kadınların erkeklere oranla görünürlüklerinin daha sınırlı olduğu bir döneme tekabül eder. Buna karşın 19. yüzyılda misyonerlik faaliyetleri özellikle de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni toplumunun modernleşmesinde önemli bir rol almıştır. Misyoner kurumlarının kadınlara yönelik açtıkları okullar bir süre sonra Ermeni kadınlarının başkentlerde ve taşrada çok sayıda okulla tanışmasını sağlamış ve böylece kadınlar arasında eğitim düzeyinin yükseltmiştir. Bu adımlar söz konusu okullarda öğretmenlerin yetiştirilmesi, kütüphanelerin kurulması, okul öncesi eğitimin temelinin atılması noktasında Ermeni kadınlarının önemli görevler almalarını sağlamıştır. Ermeni kadınları misyonerlerin desteğiyle açılan bu kurumlarda yetimlerin barındırılması, açların doyurulması, hastalara ve yoksullara yardım, yoksul kadınlara istihdam ve kadın dergiciliğinin temellerini de atmışlardır.¹⁴ Bu dönemde Ermeni kadınlarının farklı pek çok alanda faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Örneğin sayıları erkeklere oranla az olsa da mağazalarda çalışan hatırı sayılır bir Ermeni kadın nüfusunun da bulunduğu görülmektedir.¹⁵

Buna karşın bu asır aynı zamanda Ermeni kadın entelektüellerinin kendi aile hiyerarşisi ve erkeklerle mücadele de ettikleri bir dönem olmuştur. Örneğin yazarlık yolunda adım atan Ermeni kadınları pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. 19. yüzyıla bakıldığında Ermeni kadınların çoğunun aile üyeleri ve akrabaları tarafından yazmalarının desteklendiği görülmektedir. Buna karşın anneleri veya kadın aile üyelerinin ise bu durumdan pek de memnun olmadıkları görülmektedir. Bu dönem yazarlarının kadın sorunlarıyla yakından ilgilendikleri ve çağdaşlarına oranla bu meselelere daha fazla yer verdikleri söylenebilir.¹⁶

Ermeni kadınlarının 19. yüzyıldaki faaliyetleri sadece seküler entelektüeller tarafından değil dönemin önde gelen

¹¹ Safarian, "On the History," 142; Sümer, "Osmanlı'da Bir Azınlık," 3.

¹² Sümer, "Osmanlı'da Bir Azınlık," 9.

¹³ Rouben Paul Adalian, *From Humanism to Rationalism: Armenian Scholarship in the Nineteenth Century*, (Atlanta: Scholars Press, 1992), 93–94.

¹⁴ Hasmik Khalapyan, "Armenian Women's Writing in the Ottoman Empire, Late 19th to Early 20th Centuries", Evnreport, (2019): 1, <https://evnreport.com/raw-unfiltered/armenian-womens-writing-in-the-ottoman-empire-late-19th-to-early-20th-centuries/>.

¹⁵ Yavuz Köse, "Vertical bazaars of modernity: Western department stores and their staff in Istanbul (1889–1921)", *International Review of Social History* 54, no.17 (2009): 101.

¹⁶ Khalapyan, "Armenian Women's Writing," 1.

dini şahsiyetleri ve otoriteleri tarafından da desteklenmiştir. Örneğin dönemin Ermeni kadın yazarlarından olan Anayis'in (Yevprime Avedisyan) Başepiskopos Khoren Narbey (1832-1892) tarafından yazılarını geliştirmesi ve annesinin hoşnutsuzluğuna rağmen eğitime devam etmesi konusunda teşvik edildiği bilinmektedir. Yine 19. yüzyılda Patrik Maghakia Ormanyen'in (1841-1918) ise Zabel Yesayan'ı yazdıklarından dolayı tebrik ettiği dahi kaydedilmiştir.¹⁷ Buna karşın 19. yüzyılda Ermeni kadınlarının yazı dünyasında yer almaları zaman zaman erkek meslektaşları tarafından farklı bir şekilde de değerlendirilmiştir. Reformist erkekler Ermeni kadınlarını yazıları üzerinden eleştirerek şekillendirmeye çalışmışlardır. Kadınların kendi haklarını yazılı olarak dile getirmeye çalışmaları dönemin erkekleri tarafından bazen sert eleştirilere de neden olmuştur.¹⁸

Ermeni kadınları 19. yüzyılda genellikle seküler entelektüeller tarafından yazmaları konusunda desteklenmiş olsalar da erkeklerin bu kadınları ciddi bir biçimde eleştirmekten de geri kalmadıkları görülmektedir. Zira kadınların yazı dünyasında yer almaları dönemin reformcu erkekleri tarafından bir tehdit olarak da algılanmıştır. Bu nedenle Ermeni kadınlarının 19. yüzyılda eşitlik ve özgürlük konularını ele almaları kadınları destekleyenlerin dahi onları eleştirmelerine neden olmuştur. Bu eleştiriler dönemin kadın entelektüellerinin eserlerine de yansımıştır. Bu eleştiriler ve kadınların yaşadıkları diğer sıkıntıları dile getiren Ermeni kadın entelektüeller arasında Yenovk Armen, Zarouhi Kalemkerian gibi isimler yer almıştır. Hatta Kalemkerian dönemin kamuoyunda yer alan bu eleştirileri "Ermeni kadın yazarın peşini bırakmayan bir kâbus" olarak nitelendirmiştir.¹⁹

Resim 2: Zarouhi Kalemkerian²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni kadınlarının yazarlık yolunda ciddi sorunlarla karşılaştıkları ve bu konuda birbirlerini uyardıkları da görülmektedir. Örneğin *Tsaghik* dergisinin editörü Haykanoush Mark'ın deneyimli bir yazar olan Sybil'i cinsiyeti ve genç yaşı nedeniyle karşılaşacağı zorluklar konusunda uyardığı dahi görülmektedir. Yine Sirpuhi Dussap'ın da Zabel Yesayan ve Arshakouhi Teodik'i benzer konularla ilgili uyardığı ve "edebiyat alanında kadınlar için defneden çok karaçalı var" ifadelerini kullandığı bilinmektedir.²¹

Ermeni kadınları için 19. yüzyılda yazmak kadınların kendi hayatlarını kazanmaları için bir araç olarak da görülmüştür. Ancak buna rağmen Ermeni kadın yazar sayısının az olmasının temelinde erkek yazarların içinde bulunduğu ekonomik koşulların da önemli bir payı olmuştur. Zira dönemin erkeklerinin içinde bulunduğu ekonomik

¹⁷ Khalapyan, 1.

¹⁸ Khalapyan, 1.

¹⁹ Khalapyan, 1.

²⁰ Khalapyan, 2.

²¹ Khalapyan, 1.

koşulların Ermeni kadın yazarların cesaretini kırdığı kaydedilmiştir.²²

Tüm bu veriler ışığında 19. yüzyılda Ermeni kadın entelektüellerinin çalışma alanını şekillendiren pek çok etken olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın iş piyasasında kadınların çalışabileceği çok sınırlı alanların olduğu da görülmektedir. Araştırmacılara göre 20. yüzyıla kadar Ermeni kadın entelektüellerinin çalıştığı alanlar öğretmenlikle sınırlı kalmıştır. Hatta Hasmik Khalapyan'a göre öğretmenlik mesleği 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Ermenileri arasında ve dünyanın başka yerlerinde büyük ölçüde kadınlaştırılmış bir mesleğe dahi dönüşmüştü.²³

Ermeni kadınları için 19. yüzyılda yazmak veya edebiyat aynı zamanda onları geçindirme aracı da olmuştur. Kadınların kişisel mektupları, anıları ve biyografileri, yazarlık için aldıkları ücretin çoğu için önemli bir gelir kaynağına dönüşmüştür. Bu konuda Ermeni kadın feminist yazarlar arasında ayrı bir yeri olan Zabel Yeseyan'ın (1878-1942) hayatının da geçim sorunları nedeniyle İstanbul ve Paris arasında adeta mekik dokuyarak geçtiği bilinmektedir. Ayrıca Yine Zarouhi Kalemkerian anılarında kadın yazarların azlığı nedeniyle gazetelerin kadın yazarlara iyi ödeme yaptığına da işaret etmiştir. Osmanlı Ermenileri arasında ilk şair olan Sybil de şiir yazmayı bırakıp dergilere makale yazmaya başlamıştır. Sybil'in daha sonraki yıllarda yayınevi açtığı, ders kitapları kaleme aldığı da bilinmektedir. Söz konusu dönemde Ermeni kadınlarının bu alanda faaliyet göstermesi aynı zamanda bu kadınların ailelerinin ekonomik koşullarına dair de önemli ipuçları sunmaktadır.²⁴

Ermeni kadın entelektüelleri arasında 19. yüzyılda Sırpuhi Düssap ve Zabel Yeseyan'ın yetişmesinde ve birer öncü isim olarak ortaya çıkmalarında kaleme aldıkları eserlerin konuları kadar etkilendikleri şahsiyetlerin de önemli bir yeri vardır. Örneğin büyük oranda babasından etkilendiği bilinen Yeseyan Balkan Savaşı'nın ilk günlerinde İstanbul'daki hâkim ruh halini *Pavagan e! [Yeter]* adlı yazısıyla bir Osmanlı aydını olarak savaşa, sınıf ve toplumsal cinsiyet perspektifiyle yaklaşır ve döneminin çok ilerisinde tahlillerde bulunur.²⁵ Sırpuhi Düssap'ın ise hayatına büyük ölçüde değen önemli bir isim olarak Mıgırdiç Beşiktaşlıyan ilk sırada yer alır. Beşiktaşlıyan Düssap'a Ermeni dili ve edebiyatına dair ciddi bir eğitim vermiş ve onu bu alanda geliştirmiş bir isimdir. Araştırmacılara göre Beşiktaşlıyan'dan aldığı eğitim sonrasında Düssap, kendi anadiline ve edebiyatına bağlanmış ve üç romanı *Mayda* (1883), *Siranuş* (1884) ve *Araksiya ya da Mürebbiye*'yi (1887)'i yazmıştır. Düssap böylece edebi kariyerinin de ilk adımlarını atmış ve Beşiktaşlıyan'dan aldığı eğitim Düssap üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.²⁶ Dönemin Manzume-i Efkar ve Varaka-i Havadis gibi Ermeni harfli Türkçe gazeteleri, Ermeni kadın entelektüellerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu gazeteler, Ermeni kadınlarının feminizm, modernleşme ve kadın hakları gibi alanlarda yürüttükleri mücadelelere geniş yer vermekte; ayrıca Ermeni kadın modernleşme hareketinde Fransa'daki gelişmelerin rolüne de değinmektedir. Özellikle dönemin basını, sıkça eleştirilen Avrupa etkisini "yabancı hayranlığı" veya "kopyacılık" olarak nitelendirmiştir. Ermeni kadın feministler ise kadın sorununu küresel bir çerçevede ele aldıkları için bu eleştirilerin odağında yer almıştır. Batılı olmayan toplumlarda kadın hareketlerini ve kadın sorunlarını dikkatle inceleyen Zabel Yeseyan, bir yazısında küresel kadın hareketleri ile Ermeni kadın hareketleri arasındaki farkları bizzat ele aldığı bilinmektedir.²⁷

Sırpuhi Düssap

1883 yılında Ermenilerin ilk kadın yazarı olan Sırpuhi Düssap (1841-1934) kaleme aldığı eserlerle cinsiyetler arası eşitlik konusunda önemli adımlar atmıştır. Düssap'ın eserleri kendi döneminde eserler yazan erkek yazarlar tarafından da Amerika ve Avrupa'daki kadınların taleplerinin Osmanlıdaki yansımaları olarak değerlendirilmiştir.²⁸

Kadın sorunları açısından 19. yüzyıl hararetli tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. Düssap daha ilk romanını kaleme almadan çok önce kadınların daha aktif toplumsal rolleri olması gerektiğine dikkat çeken bir yazardır. Bu nedenle Osmanlı imparatorluğunda Ermeni cemaati tarafından da eleştirilen bir isimdir. Bu bağlamda Ermeni kadın yazarların

²² Khalapyan, 2.

²³ Khalapyan, 3.

²⁴ Hasmik Khalapyan, "Kendine ait Bir Feminizm: Zabel Yeseyan'ın Hayatı ve Eserleri." *In Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006), 168-169; Khalapyan, "Armenian Women's Writing," 4.

²⁵ Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal, "Feminizmin Ermenicesi," *In Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006), 17.

²⁶ Dilek Işık, "Sırpuhi Düsap: Ermeni Feminizminde Öncü Bir Aktivist", 2022,1, <https://www.5harfiler.com/sirpuhi-dusap-ermenii-feminizminde-oncu-bir-aktivist/>

²⁷ Khalapyan, 180a.

²⁸ Khalapyan, 4.

19. yüzyılda kadınların lehine yeni toplumsal cinsiyet normlarının oluşturulmasında önemli bir yeri olmuştur.²⁹

Düssap'ın yazdığı eserler yüksek maliyetine rağmen bir Ermeni kadının yazdığı ilk roman olduğu için büyük bir yankı uyandırmıştır. Dönemsel olarak bakıldığında Düssap'ın kitabı aynı zamanda bazı entelektüellerin yayıncılığı kültürel milliyetçilik için bir araç olarak kullandığı döneme denk gelmiş olması nedeniyle de büyük bir önem taşımıştır.³⁰

Bu konudaki pek çok kamusal tartışmada yer almış ve özellikle 1900'lü yıllara kadar genel eğilime bakıldığında kadınların makaleler yazması basında öne çıkması çok sınırlıdır. Kadınlar ancak 1900'lü yıllarda, belli bazı dergilerde kendileri için ayrılan bölümlerde yazabiliyorlardı. Daha sonraki dönemde kadınların yazdığı makalelere yönelik ayrımcı tutum yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Kadınlar artık dergilerin ön sayfalarında da yazılar yazmaya başlamışlardır. Özellikle dönemin önemli gazetelerine bakıldığında *Massis*, *Byouzandion*, *Manzume-i Efkâr*, *Jamanak* gibi gazetelerde Ermeni kadınlarının yazıları görülmeye başlanmıştır. Bu gazetelerde yayınlanan yazılar çoğu zaman diğer kadınları etkilemeyi amaçlayan içeriklere sahip olmuştur. Bu nedenle özellikle sosyal değişimin dayattığı çağdaş sosyal ve kültürel talepleri karşılamak ve bu yeni normları güçlendirmek için gazeteler Ermeni kadınları tarafından güçlü bir araç olarak görülmüştür.³¹

Ermeni kadınlarının 19. yüzyılda edebi hayata katılımları Ermeni edebiyatının ve dilinin zenginleşmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde Ermeni kadın yazarlar Osmanlı'daki Ermeni toplumunun aydınlanmasında önemli bir etki yaratmıştır. Ermeni kaynaklarına göre Ermeni kadınlarının makaleler yazmaları hem toplumsal anlamda bir ilerlemeye hem de modern normların bu toplumda yer etmesine ciddi bir ivme kazandırmıştır.³²

Bu açıdan Osmanlı'da 19. yüzyıla bakıldığında pek çok Ermeni kadın yazarın öne çıktığı görülmektedir. Bu isimler arasında Sırpuhi Düssap'ın yanı sıra, Haykanoush Mark (1885-1966) ve Zarouhi Kalemkerian (1874-1971) gibi yazarlar öne çıkmıştır. Araştırmacılara göre Ermeni kadın yazarlar 19. yüzyılda kamusal yaşamda da son derece aktif bir portre çizmişlerdir. Bu dönemde kadın yazarlar yaşamları boyunca 19. yüzyılda eğitim ve sosyal hizmetin örgütlenmesinde aktif olarak yer almışlardır. Ermeni kadın yazarlar özellikle içinde bulundukları toplumsal ve kültürel normları değiştirmek için yazmanın gücüne inanmış ve bu alanda kendilerini geliştirmişlerdir. Ermeni kadın yazarlar ayrıca içinde yaşadıkları toplumda karşılaştıkları sıkıntıların üstesinden gelmek adına da yazmayı bir mücadele alanı olarak görmüşlerdir. Bu kadınlardan biri olan Yeseyan edebiyatı savaşmak için bir araç olarak gördüğünü dahi dile getirmiştir. Bu nedenle 19. yüzyıla bakıldığında İstanbul'da yaşayan Ermeni kadınlarının taşradakilere oranla eğitim düzeylerinin daha yüksek olduğu da görülmektedir.³³

Osmanlı'da 19. yüzyılda Ermeni kadınlarının modernleşme yolunda attıkları adımlar sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin bazı araştırmacılara göre Milli Mücadele döneminin ardından başlayan modernleşme süreci de genç Ermeni kadınlarını modern değerlere uyum sağlamaya ve sınırlarını aşarak, kamusal alanda yer almalarında etkili bir dönem olmuştur.³⁴ Bu husus aynı zamanda kadınların modernleşme alanındaki çabalarının dönemsel bazda süreklilik arz ettiğini de göstermesi açısından önemlidir.

Görüldüğü üzere 19. yüzyılda Ermeni kadın entelektüellerin özellikle de yazarların kendi toplumlarındaki önyargılar nedeniyle sert eleştirilere maruz kaldıklarını söylemek mümkündür. Ancak tüm bu engellemelere rağmen 19. yüzyılda Ermeni kadın yazarlar yazıları aracılığıyla yeni bir kadınlık biçimi ve ulusal roller öne sürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde yazmak Ermeni kadın entelektüellere hem özgürleşmelerini hem de o dönemde kadınlara açık olan birkaç ücretli kariyerdan birini sürdürme gücü de vermiştir.³⁵

Avrupa'daki gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni kadınları üzerinde doğrudan etkileri görülürken, Doğu'daki Ermeni kadınları bu süreçten daha çok dolaylı olarak etkilenmiştir. Bu etkileşim, özellikle sanatsal üretim, mesleki kimlik, kadın temsili ve toplumsal modernleşme süreçleri açısından çok boyutlu ve karmaşık bir dinamığa sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılın sonlarına doğru Ermeni kadınları tiyatro, gazetecilik ve sanat gibi

²⁹ Khalapyan, 4.

³⁰ Khalapyan, 4.

³¹ Khalapyan, 4.

³² Khalapyan, 4.

³³ Khalapyan, 4.

³⁴ Komsuoğlu ve Örs, "Armenian Women," 344.

³⁵ Khalapyan, 4.

alanlarda giderek daha fazla görünürlük kazanırken, İran'daki Ermeni kadınları ise özellikle fotoğrafçılık başta olmak üzere çeşitli mesleklerde ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durum, Doğu ve Batı'daki Ermeni kadınlarının modernleşme süreçlerindeki farklı yönelimlerini ortaya koymakta, aynı zamanda kültürel ve mesleki etkileşim ağlarının sınırları aşan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.³⁶

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi farklı coğrafyalardaki Ermeni kadınlarının toplumsal alandaki görünürlüğünün arttığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte, Osmanlı ile sınırı olan ve otokton Ermenilerin yaşadığı İran da öne çıkmaktadır. Modernleşme çabalarının etkisiyle Ermenilerin toplumsal hayatta daha fazla yer almaya başlaması İran'da da gözlemlenmiştir. İran'daki yerleşik Ermeni nüfusu, Osmanlı'daki Ermeni toplumu gibi Batı'daki gelişmelerden etkilenmiş, ancak bu etkilenme farklı dinamikler üzerinden gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti ile kıyaslandığında, İran'daki modernleşme sürecini belirleyen temel unsur, Batılı ülkelerin İran'da kurmaya başladıkları iktisadi sisteme gerekli üst yapıyı sağlama girişimleri olmuştur. İran'da Batılılaşma, yerel reform süreçlerine dayanmaktan çok, Avrupa'nın ekonomik ve siyasi baskılarıyla şekillenmiştir. Bu durum, İran'da modernleşme yönündeki yeniliklerin büyük ölçüde dış etkilerle şekillendiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde ise modernleşme süreci, hem iç hem de dış dinamiklerin etkileşimiyle ilerlemiştir. Nizam-ı Cedit ve Tanzimat reformları gibi tarihsel dönüm noktaları, Batı'dan farklı ancak en az onun kadar etkili bir fikir geleneğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Osmanlı, yalnızca Avrupa'ya açılan bir köprü olmakla kalmamış, aynı zamanda modernleşmeyi şekillendiren fikirlerin ve reform süreçlerinin üretildiği bir zemin de oluşturmuştur. İran'da modernleşme sürecinin önündeki en büyük engel ise Kaçar Hanedanı'nın değişime dirençli, aşiretsel ve gelenekçi yapısı olmuştur. Bu nedenle, İran'da meşrutiyetin ilanından önce, Osmanlı'daki gibi toplumu ve siyaseti derinden sarsan reform hareketlerine dayalı güçlü bir Batılılaşma ve muhalefet geleneği oluşmamıştır. Osmanlı Devleti, İran için yalnızca Batılılaşmanın tartışıldığı bir model değil, aynı zamanda bu doğrultuda yeniliklerin üretildiği bir platform işlevi de görmüştür. Osmanlı ve İran'daki Ermeni modernleşmesi açısından bakıldığında, Osmanlı'da Ermeniler eğitim, basın, sanat ve kadın hakları gibi alanlarda daha erken ve organize bir modernleşme sürecine girmiştir. Örneğin Ermeni millet sistemi çerçevesinde eğitim kurumları ve basın organlarının gelişmesi, Ermeni kadınlarının kamusal alanda daha görünür hale gelmesine ve modernleşme sürecine de zemin hazırlamıştır. İran'da ise Ermeni toplumunun modernleşmesi, daha çok dış etkilere bağlı olarak şekillenmiştir. Bu nedenle İran'da Osmanlı'daki kadar güçlü bir kurumsal yapı oluşturulamamıştır. Buna rağmen, İran'daki Ermeniler Osmanlı'daki Ermenilerden ilham alarak çeşitli eğitim ve kültürel girişimlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Osmanlı ve İran'daki Ermeni modernleşmesinin farklı dinamiklerle göre ilerlediğini söylemek gerekir. Osmanlı Devleti'nde içsel reform süreçleri ve toplumsal dönüşüm Ermeni toplumu için daha yapılandırılmış bir modernleşme süreci sağlamıştır. İran'daki Ermeniler ise Osmanlı ve Avrupa'dan gelen etkilerle daha sınırlı bir modernleşme süreci yaşamıştır. Ancak her iki toplumda da 19. yüzyıl, Ermeni kadınlarının toplumsal hayatta daha görünür hale geldiği, modernleşme yönünde önemli adımların atıldığı bir dönem olmuştur.³⁷ Örneğin İran'da 20. yüzyılda mezun olan Ermeni kızları ve kadınlarının eğitimleri yurttaş olarak kadınların eğitim, iş gücü ve modern şehir gibi kamusal alanlarda fiziksel olarak var olmalarının yolunu açmış olması açısından önemlidir. İran'da Ermeni kadınlarının temsil biçimleri arasında farklı pek çok meslekte kadınların görev aldıkları bilinmektedir. Bu alanlardan biri de fotoğrafçılık olmuştur. İran'da fotoğrafın önemli bir yeri olduğuna işaret eden araştırmacılara göre bu alanın temelinde modernleşme ile resimler arasındaki güçlü bağlantı önemli yer tutar. Bu açıdan İran'ın modernleşme süreçlerinde resimlerin çok önemli bir rol oynadığı dile getirilir. İran'ın fotoğrafçılık tarihine bakıldığında fotoğraf ve kamera sahipliğinin bir dönem adeta bir ilerleme göstergesi olarak dahi kabul edildiği dile getirilir. Bu nedenle İran'daki Ermeni kadınlarının da hırslarının görünür olmasını sağlayan şeyin fotoğraflar olduğu belirtilir. Böylece fotoğraflar aracılığıyla, Ermeni kadınlarının İran'da modern öznel ve vatandaşlar olarak kamusal alanda temsil alanına girdikleri belirtilir. İran'da Ermeni kadınlarının modernleşme sürecindeki rolünden bahsedilirken bunun tarihsel arka planını İran Ermenilerine dayandırdıkları sağlam bir yerel tarihin etkisi olduğu da bilinmektedir. 17. ve 18. yüzyılların en başarılı ticaret topluluklarından biri olarak, Safevi başkenti İsfahan'daki Yeni Culfa Ermenilerinin geniş çaplı seyahatleri ve ticaret alanındaki etkilerinin de bu süreci desteklediği belirtilir. Aynı zamanda Yeni Culfa Ermenilerin birçok dili akıcı olarak bilmeleri nedeniyle insanların sahip oldukları geniş ağlar aracılığıyla pek çok nesne ve bilgiyi geniş ağları boyunca dolaştırdıkları da kaydedilir. Bu durumun da beraberinde o dönemde sanat ve kültürün hızlı yayılmasını, Avrupa'daki gelişmelerin hızlı bir şekilde yakalanmasının önünü açtığı kaydedilir. Bu dönemde İran Ermenileri adeta çeşitli dünya görüşleri ve yaşam tarzları arasında yer alan ve görsel

³⁶ Murat Cankara, "Tiyatro ile Teyatora Arasında Ermeniler ve Türkler," *Toplumsal Tarih*, Haziran 2020, 4-7; Tolga Uzun, "XIX. Yüzyılda İran'da Kacarlar ve Fotoğraf Sanatı," 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* 10-15 Eylül 2007, Hazırlayanlar, Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cönce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2012), 3261-3268.

³⁷ Hatice Kılıç, *İran'ın modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin rolü (1848-1923)*, (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, 2006), 132-133.

alışverişin aracıları olarak hareket eden “kültürel arabulucular” olarak da adlandırılmışlardır.³⁸

19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Kadınları ve Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda Ermeni kadınlarıyla ilgili en önemli veriler bölgeye gelen seyyah, gezgin ve misyoner kayıtlarında yer alır. Özellikle 19. yüzyılda Anadolu’ya gelen seyyahların kayıtlarında Ermeni kadınlarına dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Örneğin Adolphus Slade *Records of Travels in Turkey, Greece* adlı eserinde Türk kadınları ile Ermeni kadınlarının kılık kıyafet ve davranışları arasında bir benzerlik olduğundan bahseder. Onları Türk kadınlarının kız kardeşleri olarak tanımlar. 19. yüzyılda Türk-Ermeni kadınları arasında pek çok alanda benzerlikler olduğunu, hatta Türkçede Ermeni kadınları için kullanılan “güzel Ermeni” atasözünün dahi olduğundan bahseder. Seyyah raporlarında Ermeni kadınlarının imparatorlukta diğer kadınlara oranla boşanma şartlarının çok daha tatsız olduğundan da bahsedilir. Ermeni bir kadının 19. yüzyılda bir Müslüman kadın kadar gözlerden uzak, tecrit edilmiş bir yaşamının olduğunu ve adeta evcil bir köle olduğu dahi ifade edilir. Örneğin Ermeni bir gelinin cevap haricinde konuşmadığı veya eşinin yanında oturmadığı kaydedilir. Bu durum gelinin çocuk doğurmasına kadar devam ettiğini ancak çocuk doğurduktan sonra bu hakları olduğu ifade edilir. Seyyahlar Ermeni kadınları üzerinden Doğu Hristiyanlarının kadınları ile Batı Hristiyanlarının kadınlarını tutum ve davranışları üzerinden karşılaştırdıkları da görülmektedir.³⁹ Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde çok erken dönemlerden itibaren Ermeni toplumunun şekillenmesinde misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir rolü olmuştur. Bu konu, çok eski dönemlerden itibaren tarihsel kayıtlarda yer bulmuştur. Örneğin, Semerdjian, 17. yüzyılda Osmanlı Trakya’sından gelen misyoner raporlarında Ermeni kadınlarının din değiştirdiğine dair bilgilere rastlandığını belirtir. Bu durum, Osmanlı’nın farklı bölgelerinde din değiştirme olgusunun oldukça erken dönemlerden itibaren var olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde, daha önce de değinildiği gibi, 18. yüzyılda evlenme ve boşanma konularına ilişkin tarihi belgelerde de bu meseleye dair kayıtlar bulunması, Ermeni kadınlarının din değişimiyle ilgili süreçlerine ışık tutan önemli ipuçları sunmaktadır. İslamiyet’e geçen Ermeni kadınlarının yedi yıl boyunca Hristiyan ritüellerini uygulamaya devam ettikleri kaydedilir. Özellikle, kocaları Müslüman olan Hristiyan kadınların “dinsel sentez aracılığı” olarak bu ritüellerin taşıyıcıları olduğuna da dikkat çekilir. Hukuki gerekçelerle Ermeni kadınların 17. ve 18. yüzyıllarda İslam Hukukunun sunduğu imkânlarla kavuşmak için bu tür adımlar attıklarına yer verilir. Ermeni kanunlarında yer alan ve kadınların neredeyse yasal olarak boşanmalarını imkânsız hale getiren yasalar nedeniyle Ermeni kadınlarının bu dönemlerde İslamiyet’e geçtikleri ifade edilir. Ermeni erkeklerin, Ermeni kadınlara göre toplumsal cinsiyet açısından daha avantajlı olduğunu belirten Semerdjian, bu nedenle Osmanlı sosyal hiyerarşisinin, Müslümanlığa geçen bir Ermeni kadına daha fazla yetki ve güç verdiğini ifade eder.⁴⁰

Osmanlı’da ayrıca Anayasanın ilanından sonra da Ermeni kadınlarının eğitimi konusunda misyonerlerin açtıkları okulların önemli bir yeri olmuştur. Bu süreçte İstanbul’da olduğu kadar taşrada da Ermeni kadınları için çok sayıda yabancı okulların açıldığı ve yabancıların burada Ermeni kadınları ve diğer gayrimüslimleri eğittiği bilinmektedir. Tüm yabancı okulların bu dönemde genç Ermeni kadınlarla dolu olduğunu ifade eden Meriam Belli, misyonerlerin İmparatorluğun her yerinde Ermeni ortaokulları açtıklarını dile getirmiştir.⁴¹

19. yüzyılda Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Kurulu (ABCFM) Misyonu ve Ermeni Kadınlar

Ermeni kadınlarıyla doğrudan temasta olan bir diğer misyon ise American Board’dur. Bu misyon 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri’nde ortaya çıkan en popüler Protestan misyon örgütlerinden biri olan ve 1810’da Massachusetts’te Cemaatçiler tarafından kurulan Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu idi. 1820’de Kurul’un iki üyesi Pliny Fisk ve Levi Parsons bir araştırma grubuyla birlikte İzmir’e gelmiştir. Bu grup Anadolu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun görev sahalarında geniş kapsamlı araştırmalar yapmışlardır. Fisk ve Parsons’ın öncelikli görevleri arasında bölgenin dillerini incelemek, Asya’nın tarihi yedi kilisesini ziyaret etmek, bölge hakkında bilgi toplamak, yasa ve gelenekleri çığnememek, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yeni alanları araştırmak ve Boston ile iletişimi sürdürmek ilk sırada yer alıyordu. Osmanlıların kültürü, dili, gelenekleri ve dinine dair ayrıntılı araştırmalar yapan misyonerlerin ardından ABCFM daha sonra 1831 yılında ilk misyoner olan Rahip William Goodell’i İstanbul’a göndermiştir. ABCFM misyonerlerinin 1830’ların başına kadar, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudiler ve Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetleri yürütse de bu grupları Protestan Hristiyanlığa çevirememiştir. ABCFM’nin Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki faaliyetleri nedeniyle Osmanlı yönetimi ile de sorunlar yaşanmıştır. Bu nedenle ABCFM İzmir ve

³⁸ Berberyan ve Grigor, “Pictorial Modernity,” 465.

³⁹ Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece and of a Cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830, and 1831* (London: Saunders & Otley, 1854), 444.

⁴⁰ Semerdjian, “Armenian Women, Legal Bargaining,” 2-30.

⁴¹ Meriam Belli, “Zabel Yesayan, Chronicle – The Role of the Armenian Woman during the War”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 28 (2021): 223.

Yunanistan'daki Rumlar ile İstanbul ve Anadolu'daki Ermeniler dahil olmak üzere bölgedeki farklı mezheplere odaklanmaya başlamıştır.⁴² Böylece ABCFM'nin Ermeniler özellikle de Ermeni kadınlarına yönelik faaliyetlerinin temelleri de bu dönemlerde atılmaya başlanmıştır.

Resim 3: Ermeni genç kızları”, KMA kartpostalı, 1910⁴³

Bu misyon aynı zamanda 1831'den beri Türkiye'deki Ermeniler arasında faaliyet gösteren en büyük, en eski ve en önemli misyonlardan biridir. American Board'un Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer misyonerlik faaliyetleriyle benzer şekilde misyoner okulları, klinikler, hastaneler ve misyon istasyonları kurdukları bilinmektedir. Bu kurumlarda sadece ABCFM'li misyonerler değil Kadın Misyoner İşçiler olarak bilinen *Kvindelige Missions Arbejdere* (KMA) bünyesinde faaliyet gösteren İskandinav misyonerler de görev almıştır. Örneğin genç bir hemşire olan Maria Jacobsen bu kapsamda İmparatorluğun kuzeydoğu kesimindeki Harput'a gönderilmiştir. Jacobsen burada Mamuratul-Aziz'deki Amerikan hastanesinde çalışmıştır.⁴⁴ Bir diğer kadın misyoner olan Karen Jeppe ise Urfa'daki Alman Doğu Misyonu yetimhanesinin başında görev yapmıştır.⁴⁵

⁴² Melike Tokay-Ünal, “Mid-Nineteenth Century New England Women in Evangelical Foreign Missions: Seraphina Haynes Everett, A Missionary Wife in The Ottoman Mission Field”, *Turkish Historical Review*, 8, no. 1 (2017): 75–102.

⁴³ Matthias Bjørnlund, “Harput – Misyonerler, Harput Vilayeti'ndeki Danimarkalı Misyonerler: Kısa Bir Giriş,” *Rigsarkivet/Danimarka Milli Arşivi*, 2015, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/din/misyonerler.html>.

⁴⁴ Inger Marie Okkenhaug, “Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation”, *Social sciences and missions*, 23, no. 1 (2010): 70–71.

⁴⁵ Inger Marie Okkenhaug, “Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation.” *Social Sciences and Missions*, 23, no. 1 (2010): 63–93.

Resim 4: Maria Jacobsen⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda erken dönemlerden itibaren faaliyet gösteren İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman ve İskandinav kadın misyonerlerinin çalışmaları, Ermeni kadınlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu etkileşimin en belirgin yansıması, eğitim kurumları üzerinden gerçekleşmiştir. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında Anadolu'ya gelen kadın misyonerler, Ermeni kadınlarının örgütlenmesi, din değiştirmesi, meslek edinmesi ve kaliteli bir eğitim alması konularında önemli bir rol oynamıştır. Bu süreç, Osmanlı'da Ermeni kadınlarının dış dünya ile tanışmasını sağlamış ve eğitim, 19. yüzyılda Ermeni kadın entelektüel dünyasının şekillenmesinde kritik bir faktör haline gelmiştir. Ayrıca, Ermeni kadınlarının yurtdışında eğitim görmesi ve farklı misyoner kuruluşlar tarafından desteklenmeleri, aynı zamanda milliyetçilik duygularının güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle kadın misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan kadın Ermenilerle misyonerlik faaliyetleri için bir araya geldiklerinde onlarla dilleriyle konuşmak için Ermenice dahi öğrendikleri bilinmektedir. Bunlardan biri de misyoner Seraphina Haynes Everett'dir. ABCFM misyonunda görev yapan pek çok misyonerin yaptığı gibi Everett de İzmir'e geldiğinde burada ilk olarak Bornova'ya yerleşmiştir. Misyonerler geleceğin Protestan toplumunu inşa etmede dilin öneminin farkında oldukları için görev yerlerine gittiklerinde ilk iş oradaki dili öğrenmek olmuştur. Bu nedenle Ermenice öğrenen kadın misyonerler Ermeni kadınlarının olduğu bir Ermeni kilisesini ziyaret ettiğinde Ermenice konuşarak onların dilinin bilmenin ne kadar önemli olduğunu bizzat yerinde yaşamış ve bu durum kaleme aldıkları raporlarda da sıklıkla dile getirmişlerdir. Kadın bir misyoner olarak Everett de 1845 yılında İzmir'in Ermeni aileleriyle iletişim kurabilmek için Ermenice öğrenmeye özen göstermiş ve kısa sürede bunu başarmıştır.⁴⁷

⁴⁶ Matthias Bjørnlund, "Harput – Misyonerler, Harput Vilayeti'ndeki Danimarkalı Misyonerler: Kısa Bir Giriş", *Rigsarkivet/Danimarka Milli Arşivi*, (2015), <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/din/misyonerler.html>

⁴⁷ Melike Tokay-Ünal, "Mid-Nineteenth Century," 93–94; Mehmet Ali Doğan, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and 'Nominal Christians': Elias Riggs (1810–1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire* (Doktora Tezi, University of Utah, 2013), 102.

Resim 5: Joel S. Everett with his wife Seraphina Haynes Everett,

Atla Digital Library, 2023.

Everett İzmir Bornova’da Ermenice aracılığıyla sadece Ermeni kadınları ile değil çocuklarla da iletişim kurmuştur. Örneğin 1845 İzmir yangınında Ermeni Mahallesi de dahil birçok mahalle yok olduğunda, yangında evlerini ve tüm eşyalarını kaybeden çoğu Ermeni ailenin Bornova’daki Amerikan misyoner evlerinde toplandıkları kaydedilmiştir. Everett bu konuda ailesine yazdığı bir mektupta Ermeni bir annenin kendisine oğluna Ermeni alfabesini öğretmesi için yalvardığını dahi kaydeder. Everett böylece aslında Ermeni dilinin misyonerlerle Ermeni kadınları ve Ermeni toplumu arasında önemli bir köprü vazifesi gördüğüne de işaret eder.⁴⁸

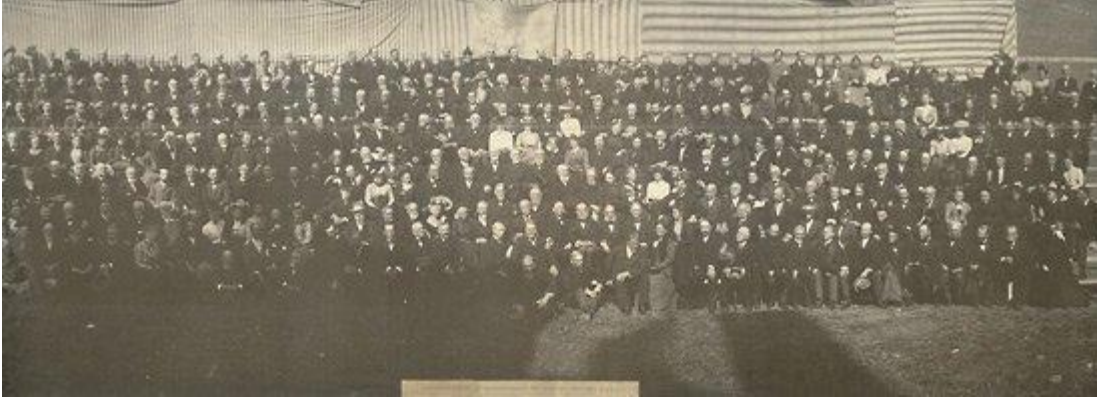
Everett İzmir’de Ermeni ailelerine düzenli olarak yaptığı ziyaretlerde kadınlar ve çocuklarla sıklıkla iletişim kurmuştur. Everett bir süre sonra Ermeni kadınları için evlerde dua toplantıları dahi düzenlemeye başlamıştır. İstanbul’daki Ermeniler arasında da misyonerlik yapan Everett İzmir’i çok fakir ve “verimsiz” bulmuştur. Everett’e göre Tanrı, İzmir’in bu kâfirlerini de sürekli yıkıcı depremlerle karşı karşıya getirerek cezalandırıyordu. İzmir’deki bu doğal felaket zamanlarında Everett’ler, diğer tüm ABCFM misyonerlerinin de tabiriyle “dini” ve “manevi” olarak “kayıp” İzmirliyle yardım ederek onları Tanrı’ya yönelmeye davet etmişlerdir.⁴⁹ Burada ilginç olan bir diğer husus ise tıpkı Ortaçağ’da olduğu gibi yeni ve yakınçağ da toplumlarda meydana gelen doğal afetlerle ilgili olarak misyonerlerin bu afetleri Allah’ın bir cezası olarak değerlendirmiş olmalarıdır.

Misyonerler 19. yüzyılda pek çok büyükşehirde olduğu gibi İstanbul’da da Ermeni kadınları için okullar açmışlardır. Bu okulların da 19. yüzyılda Ermeni kadın entelektüel dünyasının şekillenmesinde önemli bir yeri olmuştur. Bu okullar aynı zamanda Osmanlı Devleti’ndeki benzer okullar için bir model de oluşturmuştur. Örneğin ABCFM misyoneri Henry J. Van Lennep ve İzmir’de görev yapan eşi Mary E. Van Lennep 1844’ün başlarında İstanbul’da Ermeniler için bir kız okulu açmışlardır. Mary E. Van Lennep bu okulun misyon için ne kadar önemli olduğunu annesine yazdığı bir mektupta dile getirmiştir. Kendisinin ve misyoner kocasının Ermeni kadınlar arasında Ermeni milletinin eşleri ve anneleri olacak kişiler üzerinde çalıştıklarını ve Hristiyan bir ailenin nüfuzunun sağlanmasını hedefledikleri belirtilmiştir. Ermeni ulusunun müstakbel eşlerini ve annelerini yetiştirerek Ermeni ulusunda kapsamlı bir reform gerçekleştirmeyi

⁴⁸ Tokay-Ünal, “Mid-Nineteenth Century,” 94-95.

⁴⁹ Tokay-Ünal, 97-98.

hedeflediklerini de belirtmiştir.⁵⁰

Resim 6: “American Board of Commissioners for Foreign Missions”, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Christianity#/media/1/19364/119469>, 9 Nisan 2023.

Misyonerler İstanbul’da gerçekleştirdikleri Ermeni kadın seminerleri aracılığıyla da Ermeni kadınlarıyla temasa geçmişlerdir. Bu seminerler çoğunlukla Everett’le aynı gemide Osmanlı topraklarına gelen Harriet Martha Lovell tarafından verilmiştir. Bu eğitimler misyoner aile William Goodell ve eşinin denetimi altında 1845 yılında Osmanlı’da faaliyet gösteren Osmanlı misyonu tarafından yürütülmüştür. Misyonerlere göre Ermeni kadınları öğrenmeye ve bilgiye adeta aç bir durumdaydı. Bu nedenle onlara hem dini hem de diğer konularda çeşitli eğitimler veriliyordu. Misyonerlerin açtıkları bu okullar bir süre sonra İstanbul’da etkili Ermeni kadın okullarının açılmasına da öncü olmuştur. Bu faaliyetler aynı zamanda 1846’da Osmanlı topraklarında seçkin bir evanjelist topluluğun ve kilisenin de oluşmasına ön ayak olmuştur. Daha sonra 1848’de Osmanlı padişahının Protestan Ermenileri ayrı bir mezhep olarak tanımasıyla bu süreç daha da hızlanmıştır. Zamanla hızlı bir şekilde büyüyen Ermeni Kadın Ruhban Okulunun üye sayısında da artış olmuştur. Örneğin Everett sadece İstanbul’da Ermeni Kadın Ruhban Okulu’nda “otuz ıla kırk akademisyenin” yetişmesini sağlamıştır. Bu kızlar arasında Ermeni ve Rum kızları da yer almıştır. Everett’in bu görevi sırasında özellikle Ermenice ve Rumca’yı öğrenmesi ve bu göreve kendini adanması ise dini bir şevk olarak yorumlanmıştır.⁵¹

Misyonerlerin görev yaptıkları sahalarda bulunan kadınlarla teması konusunda kadın misyonerlere büyük bir görev düşüyordu. Bu nedenle 19. yüzyılda ABCFM misyonları Osmanlı topraklarına gönderdikleri Amerikalı misyonerlerin evli olmasına büyük özen gösteriyorlardı. Çünkü ABCFM Doğu topraklarını “medeniyetsiz kafirler” olarak görüyordu. Bu insanlarla mücadelede başarılı olmaları için de erkek misyonerlerin ev hayatlarında “barışa, sevgiye, rahatlığa ve mutluluğa” ihtiyaçları vardı. Bunun için erkek misyonerler göreve başlamadan önce evleniyorlardı. Ayrıca misyonda yer alan Amerikalı misyoner erkeklerin görev yaptıkları yerlerde yerel kadınlara ulaşması neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle de misyoner eşlerine bu konuda büyük bir görev düşüyordu. Bu amaçla evlenen misyoner eşleri hem yerel dilleri hem de yerel kültürleri öğrenmişlerdi. Kadın misyonerler öğretmen olarak da görev yapmış ve “dinsiz” olarak gördükleri Ermeni kadınlara hem dini hem de gündelik yaşama dair dil, dikiş, nakış, matematik, coğrafya ve tarih alanlarında eğitimler vermişlerdir. Böylece Amerikalı misyoner kadınlar Ermeni kadınlarının evlerinde düzenledikleri kadın dua seansları aracılığıyla hem İncil’i yaymış hem de yerel kadınların Evanjelik Protestanlığa geçmesini sağlamıştır. Ayrıca Ermeni çocuklarının misyoner okullarına ve ruhban okullarına girmelerini de sağlamışlardır.⁵²

Misyoner kadınlarının 19. yüzyıldaki faaliyetleri kapsamında elde edilen veriler aracılığıyla dönemin Ermeni kadın entelektüel dünyasına dair önemli ipuçlarının da elde edildiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyılın başlarında çoğu Türkiye’yi terk etmiş olsa da birçok İskandinav ve Alman misyonerin, tarafsız veya müttefik ulusların üyesi olarak bölgede kaldıkları da bilinmektedir. Bu nedenle söz konusu misyoner kayıtlarından hareketle dönemin Ermeni nüfusu, Ermeni kadınları, çocuklara dair pek çok önemli verilere de ulaşmak mümkündür.⁵³

⁵⁰ Tokay-Ünal, 98-99.

⁵¹ Tokay-Ünal, 99-101.

⁵² Tokay-Ünal, 99-101.

⁵³ Rebecca Jinks, “Marks Hard to Erase”: The Troubled Reclamation of “Absorbed” Armenian Women, 1919–1927,” *The American Historical Review*, 123, no. 1 (2018): 96.

Lutheran Kvinnelige Misjonsarbeidere (KMA) Misyonu ve Ermeni Kadınlar

Kadın misyonerler çoğunlukla 19. yüzyılda Anadolu'da görev yaptıkları için Ermeni kadınlarıyla da yakından ilgilenmişlerdir. Zira 19. Yüzyıl aynı zamanda Osmanlı topraklarında eşi görülmemiş bir misyoner akınına şahit olmuştur. Kadın misyonerler Ermeni kadınlarına yönelik başta eğitim, sağlık, tarım, dil öğrenme, dikiş nakış gibi mesleklere yönelik faaliyetler olmak üzere pek çok alanda faaliyet göstermişlerdir. Bu dönemde misyonerlik faaliyetleri Osmanlı topraklarında en yaygın faaliyetlerden biri hâline gelmiştir. Böylece Anadolu'nun en ücra köşelerinde dahi son derece modern koşullarda eğitim, meslek edinme, sağlık ve diğer alanlarda hizmet veren kurumların sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu kurumlar, özellikle gayrimüslim ailelerin çocuklarına yönelik eğitim, burs ve destekler sağlayarak misyonerlik faaliyetlerini eğitim kisvesi altında aktif bir şekilde sürdürmüştür. Böylece, dinî ve kültürel etkiler oluşturulmaya çalışılarak misyonerlik faaliyetlerinin kapsamı genişletilmiştir.⁵⁴

19. yüzyılda Avrupa'daki pek çok misyonerlik faaliyetlerinde özellikle de Protestan misyonunda kadınlar yoğun bir biçimde görev almaya başladılar. Bu misyonlarda görev alan kadınların hedefinde yurtdışındaki Hristiyan olmayan topluluklardaki kadınlar da yer alıyordu. Bu kadınlara misyonlarının ideolojisinin, retoriğinin ve pratik çalışmasının öğretilmesi temel hedefti. Bu yapılardan biri de ilk bağımsız kadın misyon örgütü olan İskandinav'daki *Lutheran Kvinnelige Misjonsarbeidere* (KMA) misyonuydu. 1894'te İsveç'te, 1900'de Danimarka ve Finlandiya'da ve 1902'de Norveç'te faaliyet göstermişlerdi. Bu misyonun temel görevi "kafir ülkelerdeki" kadınların yaşamlarını iyileştirme çabasıydı. KMA'nın kurucuları, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Kuzey Amerika, Büyük Britanya ve Almanya'da kurulan çok sayıda kadın misyon örgütünden önemli oranda etkilenmişti. Bu kadınlar arasında dini çağrıdan ilham alan bekâr, eğitilmiş kadınlar da yer alıyordu. Bu kadınlar mesleklerini Hristiyanlığa küresel erişim idealini gerçekleştirmek için de kullanmışlardır. Bu kadınların İskandinav misyon çalışmaları kapsamında tıpkı Amerikan, İsviçre ve Almanya misyonlarında olduğu gibi, yasa dışı kurtarma operasyonlarında görev aldıkları da kaydedilmiştir.⁵⁵

Genel olarak 19. yüzyıl misyonerlik faaliyetlerinde kadın misyonerlerin hayatlarında kilise ve dinin önemli bir yeri olmuştur. Zira kadın misyonerler kilise aracılığıyla hem cesaretlendirilmişler hem de başka ülkelerdeki kadınların koşullarından ve hayatlarından haberdar olmuşlardır. Bu durum onların kendilerini misyonerliğe adanmalarında ve gittikleri ülkelerdeki kadınları etkilemelerinde önemli bir yer tutmuştur.⁵⁶ Bu kapsamda Osmanlı topraklarına gelen kadın misyonerler de son derece donanımlıydılar. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İskandinav misyonerlerin, Danimarka, Almanya ve İngiltere'deki misyoner okullarında eğitim aldıkları bilinmektedir. Benzer şekilde İskandinav KMA misyonerleri de üst ve üst orta sınıfa mensuptu ve büyük ölçüde yüksek eğitilmiş, profesyonel kadınlardan oluşuyordu. Misyondaki bu kadınlar sahada geleneksel misyon toplumlarının sunduğundan daha fazla etki sahibi olmak istiyorlardı. Bu nedenle İskandinav'daki çeşitli bağımsız kadın misyon örgütlerinin *Alman Deutsche Hilfsbund für Christliche Liebeswerk im Orient*, *Deutsche Orient Misyonu* ve *Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Kurulu (ABCFM)* ile mali, pratik ve ideolojik iş birliği yaptıkları bilinmektedir.⁵⁷

Bu dönemde Ermeni kadınlarla çalışan dört İskandinav kadın misyoner de bulunuyordu. Türkiye'nin doğusunda Muş'ta İsveçli Alma Johansson (1880-1974), Norveçli Bodil Biørn (1871-1960) ve Harput'ta Danimarkalı Maria Jacobsen (1882-1960) adlı bu kadınlar Lutheran KMA misyonunu temsilen Ermeni kadınlarla ilgileniyordu. Ayrıca Danimarkalı Karen Jeppe (1876-1935) ise Urfa'daki Lutherci Alman Doğu Misyonu için görev yapıyordu.⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan gelişmeler 19. yüzyılda İskandinav ülkeleri, Avrupa ve ABD tarafından yakından izleniyordu. Bu gelişmeleri izleyen misyoner kuruluşlardan biri de *Deutsche Hilfsbund für Liebeswerk im Orient* idi. Alman kardeşler ve rahipler Ernst ve Johannes Lohmann, 1890'ların sonlarında İskandinav'ı gezerek burada halka açık toplantılarda Osmanlı Ermenileri hakkında konuşuyorlardı. Araştırmacılara göre bu etkili konuşmaların ardından Danimarka'da KMA misyonu kurulmuştur. KMA misyonu genellikle sosyal hizmetler, özellikle de sağlık ve eğitim alanlarında faaliyet gösteriyordu. KMA misyonundaki kadınların çoğu hemşire veya öğretmen olarak eğitilmiş bekâr kadınlardan oluşuyordu. Bu misyonlarda görev yapan isimlerden biri olan Alma Johansson idi. Johansson hemşire ve

⁵⁴ İdris Yücel, "Bir misyonerlik uygulamasının teorisi ve pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, no. 14 (2011): 65-86; Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri," *Türklük Bilimi Araştırmaları* 19 (2006): 327-342; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999), 7; Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003); Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries," 65-66.

⁵⁵ Okkenhaug, 65.

⁵⁶ Tokay-Ünal, 75-102.

⁵⁷ Okkenhaug, 69-70.

⁵⁸ Yücel, 65-86; Kılıç, 327-342; Güngör, 7; Açıkşes, 2003; Okkenhaug, 65-66.

ebe olarak mesleki eğitiminin yanı sıra Ermeni kadınlara dini eğitimler de veriyordu. Ayrıca Muş'ta kadınlar için evanjelik toplantılar düzenliyor, at sırtında Ermeni köylerine giderek burada kadınlara vaazlar veriyordu. Johansson Stockholm'deki KMA sekreteri ve İsveç KMA'nın kurucusu Freda Hammer'a yazdığı mektuplarda sıklıkla ıssız dağlık bölgelerde bir hemşire ve ebe olarak karşılaştığı zor çalışma koşullarına dair endişelerini dile getiriyordu.⁵⁹

Misyonerlerle temasa geçen Ermeni kadınlarının büyük bir kısmı sağlık ve eğitim olanaklarından yararlanmak istedikleri için bunu yapmış olsalar da 19. yüzyılda Ermeni rahip ve kilise liderleri, misyonerlerin Ermeni toplumuna karşı bir tehdit oluşturduklarının da farkındaydılar. Bu nedenle İskandinav kadınları da dahil olmak üzere Batılı misyonlara karşı rahatsızlıklarını en üst düzeyde dile getirmeye başlamışlardır. Buna rağmen misyon okulları, sağlık ocakları ve hastaneler sadece Ermeni kadınları arasında değil Ermeni toplumunda da büyük bir ilgi görüyordu. Misyon dergileri Ermeniler arasında hem din değiştirme, hem de sahada bir sosyal meslek olarak da şekillenmeye başlıyordu.⁶⁰

The Church Missionary Society of the Church of England (CMSCE) Misyonu ve Ermeni Kadınlar

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni kadınlarla yakından ilgilenen bir diğer misyon ise *The Church Missionary Society of the Church of England* (CMSCE) olmuştur. CMSCE ve ABCFM Osmanlı topraklarına gelen ilk Protestan misyonerlerdi. Özellikle ABCFM'nin Türkiye'ye gelen öncüleri Ermenilerin Protestanlığa açık olmalarından etkilenmişlerdir. ABCFM Osmanlı topraklarında ilk olarak halkın dinlerini değiştirmelerine ve Protestanlığı kabul etmeleri için bazı çalışmalar yürütmüştür. Özellikle Protestanlığa geçene misyonerlerin para bile ödemediği kaydedilmiştir. Dönemin eğitim kurumlarında da Protestanlık dinine geçiş genç öğrencilere öğretilmiş böylece Ermeni kadınları ile ilk temaslar gerçekleşmiştir.⁶¹

İngilizler CMSCE'nin yanı sıra *British and Foreign Bible Society* (BFBS) aracılığıyla da Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya çalışmıştır. Misyonerlik çalışmalarına başlayan ilk kuruluş olan BFBS önce Eski Ermenice İnciller yayınlarak çok düşük fiyatlara dağıtmıştır. İncil'in bu versiyonu kolay anlaşılamayınca BFBS bu kez İncilin yeni bir Ermenice-Türkçe tercümesini 1822'de yayınlamıştır. Bu dini kitaplar 19. yüzyılda Ermeni kadınlarının okuduğu kitaplar arasında ilk sırada yer almıştır. Öncü misyonerler Ermenilerin dini değişime açık olduğunun farkında olsalar da, ilk misyonerlik girişimlerinin özellikle Yahudilere yönelik olduğu da kaydedilmiştir.⁶²

Kadın misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerinin önemli ayaklarından bir tanesi de kaleme aldıkları raporlar olmuştur. Bu raporlarda Osmanlı Devleti'ne gelen misyonerlerin temasa geçtiği gruplar arasında Ermeni kadınları diğer etnik gruplara oranla ön sırada yer aldığı için Ermeni kadınlara dair pek çok izlenimleri de yer içermektedir. Örneğin Osmanlı misyon sahasından Seraphina Haynes Everett'in günlük yazıları ve mektuplarına bakıldığında New England'lı bu kadının yazıları, 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarında yaptığı ruhani yolculuk hakkında önemli bilgiler içerir. Amerika Birleşik Devletleri'ne yazdığı mektuplarda Everett, iki Osmanlı şehrini, İzmir ve İstanbul'u anlatır. Osmanlı imparatorluğunda uygulandığı şekliyle İslam ve Hristiyanlık hakkındaki izlenimlerini ifade eder. Everett mektuplarında kendini nasıl on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni kadınların eğitimine ve misyonerliğine adanmış dile getirir. Bu durum 19. yüzyılda sadece Everett'in değil pek çok misyoner ve seyyahın da Ermeni kadınlarıyla ilgili benzer verilere sahip olduğunu gösterir.⁶³

Erkek misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini sürdürmelerinde kendileriyle birlikte bölgeye gelen kadın misyoner eşlerine de büyük görevler düştüğü görülmektedir. Özellikle Ermeni kadınlarla iletişimde misyoner eşlerine büyük bir görev düşmüştür. New England'lı misyoner eşleri, misyon alanındaki yerel kadınlar ile Kurulun erkek misyonerleri arasında adeta bir köprü görevi görmüştür. Yerel dili öğrenerek bazen tercüman bazen de İncil vaizi olmuşlardır. Bazı dönemlerde Evanjelik misyonerlik eğitimlerinin yoğunlaşmasıyla misyon sahalarında yetimlere öğretmen, hatta anne oldukları dahi görülmektedir. Bu yönüyle misyoner kadınların çoğunun hayatlarını Evanjeliklere adanmış söylemek mümkündür. Misyoner kadınlar geldikleri ülkelerdeki kadınları zihinlerinde "dinsiz kız kardeşlerini" kurtarmak için "dinsiz topraklarda" uzun yıllar süren bir mücadelenin parçası olarak tasavvur etmişlerdir. Bu izlenimin kaleme aldıkları mektuplarına da yansıdığı görülmektedir. Bu nedenle misyoner kadınlar kendilerini "dindar, oldukça eğitilmiş, dünyadaki tüm kadınların müjdelanmesine adanmış neşeli Protestan kadınlar" olarak

⁵⁹ Okkenhaug, 67-68.

⁶⁰ Okkenhaug, 69.

⁶¹ Ercan Kaçmaz, "Osmanlı Türkiye'sinde Misyoner Faaliyetleri: Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji'nin Ortaya Çıkışı", *Turkish Studies* 9 no.7 (2014): 381-382.

⁶² Kaçmaz, 381-382.

⁶³ Tokay-Ünal, 75-102.

görüyorlardı. Bunlar arasında *American Board of Commissioners for Foreign Missions* 'te (ABCFM) görev yapan ve on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'ne gelenler de vardı. Misyonerler 19. yüzyılda Osmanlı Devletine geldiklerinde bu toprakları "karanlığın ve cehaletin ülkesi" olarak görüyorlardı. Bunlardan biri de ABCFM'nin 1845-1846 yıllarında İzmir ve İstanbul'da görevli olan misyoner Joel Sumner Everett'in eşi Seraphina Haynes Everett idi. Everett bir yandan altı çocuğu olan kocasına sıcak bir yuva sunarak ona destek olurken, diğer yandan da Ermeni kadın ve çocukları arasında İncil'i yaymak için çalışıyordu. Bu nedenle Everett İstanbul'daki Ermeniler arasındaki faaliyetleri nedeniyle yabancı misyon çalışmalarında etkili bir konum kazanarak "kurtarıcıyla işbirliği yapan Havva" olarak dahi tanımlanmıştır.⁶⁴ Bu yönüyle Everett 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlerin özellikle de eşleri aracılığıyla Ermeni kadınlar arasında ne tür faaliyetlerde bulunduklarının en somut örneğini oluşturmıştır.

Bu açıdan bakıldığında kadın misyonerlere göre İncil'i Hristiyan veya Protestan olmayan bir ülkeye getirmek, o ülkeyi "aydınlatmak ve medenileştirmekle" eşdeğer görülüyordu. Bu nedenle kadın misyonerler yaptıkları görevleri "kahramanca ve vazgeçilmez" görüyorlardı. Örneğin Ermeni kadınları ile Amerikalı kadınlar arasındaki kardeşlik bağının çok güçlü olduğuna işaret eden kaynaklara göre bu bağın dayandığı temel argüman Amerikalı kadınların onları "ahit kızları" olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Misyoner kadınlar Ermeni kadınlarını ve İslam coğrafyasındaki diğer etnik dinlere mensup kadınları "hüzün kızları" olarak adlandırıyor ve nihai amaç olarak da onları kurtarmayı hedefliyorlardı.⁶⁵ Bu nedenle kadın misyonerlerin çalışmaları ve faaliyetleri farklı isimler adı altında yürütülse de nihai hedefin Osmanlıdaki farklı etnik gruplara mensup kadınların din değiştirmeleri olmuştur.

Sonuç

Sonuç olarak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni kadınlarla ilgili genel tabloya bakıldığında misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra yurtdışında eğitim alan varlıklı Ermeni ailelerinin kızlarının da bu entelektüel Ermeni kadınları arasında önemli bir yeri vardır. Ayrıca 19. yüzyılda yazar olarak öne çıkan Ermeni kadınlarının da Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni kadın entelektüelleriyle ilgili olarak önemli veriler sunduklarını söylemek mümkündür. Kadın Ermeni yazarların gerek gazeteler ve dergiler aracılığıyla gerekse de kaleme aldıkları roman ve makaleler aracılığıyla 19. yüzyılda kadın sorunlarını dile getirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ermeni kadın entelektüellerinin yazı alanında faaliyet göstermeleri erkek meslektaşları tarafından bazen desteklenmiş bazen de sert eleştirilere maruz kalmalarına da neden olmuştur. Ancak genel itibarıyla bakıldığında 19. yüzyılda Ermeni kadın entelektüel dünyasının oluşmasında Ermeni kadın yazarların önemli bir payı olmuştur. Genel itibarıyla misyonerlik faaliyetlerinin de etkileri göz önünde bulundurulduğunda Ermeni kadın entelektüel dünyasının şekillenmesinde misyonerlik faaliyetleri ve dini öğelerin belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Zira dönemin baskın düşünsel yapısı Batı merkezli şekillendiği için bu etki tıpkı Ermeni erkek entelektüel dünyasının şekillenmesinde olduğu gibi Ermeni kadın entelektüel dünyasında da benzer olup din ve misyonerlik faaliyetleri nedeniyle daha sınırlıdır.

Bu noktada kadın misyonerlerin birden fazla dil bilmesi aynı zamanda temas kurdukları Ermeni kadınlarının da çok sayıda dil öğrenmelerinde etkili olmuştur. Ermeni kadınlarının hem aldıkları eğitim hem de misyonerlik faaliyetleri entelektüel dünyalarını olumlu etkilemiştir. Öte yandan misyonerler özellikle de kadın misyonerler başta Everett ve Mary Van Lennep olmak üzere kendi görevlerinin Ermeni kadınlarını aydınlatmak olduğu fikrini benimsemişlerdir. Böylece Ermeni kadınlarını aydınlatarak Ermeni ulusunu kadınlar üzerinden hem dini açıdan hem de reformlar açısından değiştirebileceklerini düşünmüşlerdir.

Misyonerler İstanbul ve İzmir'deki Ermeni kadınlarıyla temas halinde olmuştur. Buradaki Ermeni ailelerinin bir kısmının evlerine giderek eğitimler vermiştir. Bu açıdan dönemin büyük ve kozmopolit yapısıyla öne çıkan şehirlerde Ermeni kadın entelektüellerin yetişmesi ve sayılarının artmasında bu şehirlerdeki faaliyetlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ermeni kadınları için açılan okulların büyük bir kısmının bu iki büyük kentte olması bunun önemli göstergelerindendir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni kadın entelektüellerin en sık karşımıza çıktığı alanlar arasında

⁶⁴ Tokay-Ünal, 75-102.

⁶⁵ Tokay-Ünal, 75-102.

yazarlık ilk sırada yer alıyor. Ancak bu alanda da diğer tüm alanlarda olduğu gibi Ermeni kadın yazarların ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir.

Ermeni kadın entelektüeller kendi toplumundaki seküler erkekler tarafından acımasızca eleştirilmişlerdir. Buna rağmen Ermeni kadın entelektüelleri aynı zamanda kendilerinin yaşadıkları toplumda değişimin de öncüleri olduklarının farkında olmuşlardır.

Yazarlığın yanı sıra öğretmenlik, ressamlık, hemşirelik, ebelik, esnafılık, tekstil, iplikçilik, tiyatro, çeviri ve el sanatları alanlarında öne çıkmışlardır. Kaleme aldıkları yazıların içeriğine genel itibarıyla bakıldığında feminizm ve dönemin kadın sorunları ile aile problemlerinin yazılara damgasını vurduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra 1915 Olayları, zorla evlenme, zorla çalışma gibi konulara da eserlerinde sıklıkla yer vermişlerdir.

Osmanlı'da kadınların gelirleri açısından değerlendirildiği çalışmalara bakıldığında, çalışma hayatındaki cinsiyet rolleri ve toplumsal normların etkisi nedeniyle geri planda kaldıkları ve servet birikimi için ek kaynaklarının sınırlı olduğu görülmektedir. Benzer bir durum Ermeni kadınları için de geçerlidir ve bu konu, Ermeni kadın yazarlar tarafından eserlerinde sıklıkla ele alınmıştır. Osmanlı'da kadınların çoğunlukla gelir getirici işlerde çalışmaması, buna karşın miraslardaki servetin büyük ölçüde miras, bağış ve mehr yoluyla elde edilmesi, kadınların servet ediniminde toplumsal ve hukuki sınırlamalarla karşılaştığını göstermektedir. Kadınların unvan ve akrabalık profilleri değerlendirildiğinde, yüksek servete sahip kadınların servetinin ait oldukları toplumsal sınıfla yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'daki Ermeni kadınlarının da sosyal statüleri açısından benzer bir durum içinde oldukları söylenebilir. Mehr konusu dışında diğer hususlarda Ermeni kadınlarının Osmanlı kadınlarıyla benzer statüde olmaları, Osmanlı'daki kadınların toplumsal ve hukuki haklarını anlama ve geliştirme süreçlerinde bir köprü görevi üstlenmelerine zemin hazırlamıştır. Ermeni kadınları, Osmanlı kadınlarının modernleşme ve aydınlanma süreçlerinde önemli bir rol oynamışlardır. Osmanlı toplumundaki kadın haklarının genişletilmesi ve cinsiyet temelli servet eşitsizliğinin giderilmesi yönünde Ermeni kadın yazarların eserleri, bir köprü vazifesi görerek kadınların haklarını daha görünür hale getirmiştir. Bu eserler, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ele alarak Osmanlı kadınlarının hukuki ve ekonomik statülerinin iyileştirilmesine katkıda bulunmuştur. Sonuç olarak, Osmanlı'daki cinsiyete dayalı servet eşitsizliği örneğinde de görüldüğü üzere, bu eşitsizliğin giderilmesi noktasında Ermeni kadın yazarların eserleri aracılığıyla önemli bir bilinçlenme süreci yaşanmış ve kadın hakları konusunda Osmanlı kadınlarına yönelik bir köprü oluşturulmuştur. Ermeni kadınlarının toplumsal ve kültürel alandaki katkıları, Osmanlı kadınlarının hak ve hukuk mücadelesinde aydınlatıcı bir rol üstlenmiştir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde Ermeni kadın entelektüel sınıfının oluşturduğu iletişim grupları özellikle de gazete ve dergiler yayımlayarak hem modernleşme hem de toplumsal anlamda pek çok tartışmaya aktif olarak katılmışlardır. Bu kadın yazarlar böylece Osmanlı toplumunda kültürel, eğitimsel ve modernleşme konularında başta Osmanlı kadını olmak üzere pek çok kesim üzerinde değişim ve gelişimi teşvik etmişlerdir.⁶⁷ Victoria Rowe, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki Ermeni kadınlarının, diğer bölgelerdeki Ermeni kadınlarına kıyasla daha aktif bir sosyal yaşama sahip olduklarını vurgular. Bu değişimin yalnızca toplumsal hayatta değil, giyim tarzında da kendini gösterdiğini belirten Rowe, 1890'lı yıllarda İzmir ve İstanbul'daki Ermeni kadınlarının geleneksel yerel kıyafetler yerine Avrupa tarzı elbiseler giymeye başladığını ifade eder. Böylece Ermeni kadınlarının yalnızca zihinsel ve kültürel anlamda değil, fiziksel görünüm açısından da bir dönüşüm sürecinden geçtiklerini ve bu değişimi yaşadıkları topluma yansıttıklarını ortaya koyar. Bu durum, söz konusu kadınların Batı ile Osmanlı dünyası arasında, her ne kadar farklı bir konumda bulunsalar da, bir köprü işlevi gördüklerini göstermektedir.⁶⁸ Bu bağlamda Osmanlı Ermenilerinin toplumsal yaşamını ve Müslüman-Ermeni ilişkilerini inceleyen eserlerde de Ermeni kadınlarının giyim tarzları, aile içerisindeki statüleri, eğitim düzeyleri ve sosyal yaşamlarıyla da Batı ile temasları nedeniyle farklı bir noktada oldukları seyyahların kaleme aldıkları eserlere de yansımıştır.⁶⁹ Bu bağlamda Ermeni kadınlarının kadın misyonerlerden gerek aldıkları eğitim gerekse vakıf oldukları diller nedeniyle dönemin toplumunda birer entelektüel olarak adlandırılmalarına da vesile olmuştur. Misyonerlerin birden fazla dil bilmesi aynı zamanda temas kurdukları Ermeni kadınlarının da çok sayıda dil öğrenmelerinde etkili olmuştur. Böylece Ermeni kadınlarının 19. yüzyılda kadın misyonerler aracılığıyla aldıkları eğitim

⁶⁶ Sema Keleş Yıldız, "A Quantitative Approach to the Wealth of Ottoman Women," *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 155-157.

⁶⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüelleri*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 37-39.

⁶⁸ Victoria Rowe, "Three Literary Views of Armenian Constantinople and its Inhabitants," in *Armenian Constantinople*, eds. Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian (USA: Mazda Publishers, 2010), 244-45.

⁶⁹ Kasım Ertaş, *Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni İlişkileri* (İstanbul: Kitabı Yayınları, 2019), 8-38.

onların hem düşünsel dünyalarının şekillenmesinde hem de yeni diler öğrenmelerinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Extended Abstract

This study examines the impact of 19th-century global modernization movements on the Ottoman Empire. Within this framework, the reflection of these modernization movements in the Ottoman Empire will be assessed in broad terms. Then, it will address how these modernization efforts particularly affected non-Muslims, focusing on developments related to non-Muslims.

The study will first provide general information about the roles Armenian women held in the Ottoman Empire. For example, it will highlight non-Muslim Armenian women who worked in sectors like retail, theater, writing, painting, feminism, translation, commerce, and textiles. This exploration will evaluate whether the contributions of Armenian intellectuals to the modernization process had a similar impact on Turkish women. Although there were distinct religious structures for Muslims and non-Muslims, it is known that Armenian women in the intellectual sphere of the time were able to read many Western sources due to their foreign language proficiency. Additionally, a basic framework will be drawn to show how the education they received abroad and the experiences they gained in the fields available to them in the Ottoman Empire affected the Armenian community, particularly its women.

When examining public opinion in the 19th-century Ottoman Empire, it is evident that the authors and intellectuals of the time closely followed developments in the Western world. Although the majority of these intellectuals were men, a significant proportion also included Armenian women. It can be said that these non-Muslim Armenian women intellectuals, through their articles, newspapers, daily activities, fashion, art, and social life, served as a bridge between Western women and Ottoman women. Therefore, this study will highlight the role of Armenian women intellectuals in the Ottoman Empire.

In this context, an initial analysis will focus on the types of works translated by Armenian women from Western languages into Turkish in the Ottoman Empire. Subsequently, the study will explore the ideas and movements these women contributed to in the Ottoman Empire through their writings and works. The names of non-Muslim Armenian women intellectuals who, sometimes directly or indirectly, contributed to the Ottoman Empire's modernization process will also be noted.

The study will also examine the institutions influencing the education of Armenian women intellectuals in the Ottoman Empire, primarily missionary activities. This will include an analysis of the countries that engaged with the non-Muslim population in the Ottoman Empire as part of missionary activities. Additionally, it will discuss how these missionary efforts impacted Armenian women and the steps taken in this regard.

Particular attention will be paid to the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), established in Boston in 1810, which began missionary work in the Ottoman Empire in the early 19th century. Alongside the American Board, the study will examine the activities of American, German, French, and British missionaries through non-Muslims in the Ottoman Empire, as well as the impact of the education and experiences acquired by non-Muslim graduates of these schools on the Ottoman Empire's decline. The study will also analyze the reports, which were a key component of missionary activities, to investigate what kind of information was provided on Armenian women among the groups contacted by missionaries arriving in the Ottoman Empire. It will address why women missionaries included numerous observations about Armenian women compared to other ethnic groups. For instance, the diaries and letters of Seraphina Haynes Everett from the Ottoman mission field will be examined to analyze her descriptions of Ottoman cities like Izmir and Istanbul. The study will also highlight impressions of Islam and Christianity in missionary records from the Ottoman Empire.

While this study primarily focuses on the 19th century, it also includes notable figures from the post-Soviet era. Researchers have indicated that women in the Soviet Union achieved remarkable levels of liberation in the late 1980s, particularly in the field of education, where they occupied leading positions.

Additionally, this study will cover the activities of Armenian women in Iran in the 19th century, particularly in photography, indicating that despite their different geographic locations, non-Muslim women experienced similar

processes.

The study will also explore how Armenian women intellectuals were harshly criticized by secular men within their community. Despite these challenges, Armenian women intellectuals were also pioneers of change in their societies, and the impact they had on women in their communities will be evaluated.

Finally, the study will highlight Armenian women intellectuals who were prominent not only in writing but also in fields such as teaching, painting, nursing, midwifery, craftsmanship, textiles, spinning, theater, translation, and crafts, assessing why non-Muslim women were active in these fields. The content of their writings, which often focused on feminism, women's issues, and family problems of the era, will also be examined as key topics of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı - Conflict of Interest Statement:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir. - The authors declared no potential conflict of interest regarding the research, authorship, and publication of this article.

Destek/Finansman Bilgileri - Support Financing Information:

Bu çalışma the British Institute at Ankara (BIAA) and the Nahrein Network (The Nahrein Network: New Ancient History Research for Education in Iraq and its Neighbour) tarafından desteklenmiştir. - This study was supported by the British Institute at Ankara (BIAA) and the Nahrein Network (The Nahrein Network: New Ancient History Research for Education in Iraq and its Neighbour).

Kaynakça

- Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Adalian, Rouben Paul. *From Humanism to Rationalism: Armenian Scholarship in the Nineteenth Century*. Atlanta: Scholars Press, 1992.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. Britannica. Accessed April 9, 2023. <https://www.britannica.com/topic/Christianity#/media/1/19364/119469>.
- "The American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)." 2021. Accessed April 9, 2023. <https://bulletin.punahou.edu/the-american-board-of-commissioners-for-foreign-mission-abcfm/>.
- Belli, Meriam. "Zabel Yesayan, 'Chronicle – The Role of the Armenian Woman during the War.'" *Journal of the Society for Armenian Studies* 28 (2021): 220–234.
- Berberian, Houri. "Armenia ii. Armenian Women in The Late 19th- and Early 20th-Century Persia." 2008. Accessed April 9, 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii-women#prettyPhoto>.
- Berberian, Houri, and Talinn Grigor. "Pictorial Modernity and the Armenian Women of Iran." *Iranian Studies* 55, no. 2 (2022): 463–500.
- Bjørnlund, Matthias. "Harput – Misyonerler, Harput Vilayeti'ndeki Danimarkalı Misyonerler: Kısa Bir Giriş." Rigsarkivet/Danimarka Milli Arşivi, Kopenhag, 2015. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/din/misyonerler.html>.
- Cankara, Murat. "Tiyatro ile Teyatora Arasında Ermeniler ve Türkler." *Toplumsal Tarih*, June 2020, 4–7.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Doğan, Mehmet Ali. "American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and 'Nominal Christians': Elias Riggs (1810–1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire." PhD diss., University of Utah, 2013.
- Ertaş, Kasım. *Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kitabı Yayınları, 2019.
- Güngör, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999.
- Ishkanian, Armine. "Gendered Transitions: The Impact of the Post-Soviet Transition on Women in Central Asia and the Caucasus." In *Central Eurasia in Global Politics*, 161–182. 2005.
- İşık, Dilek. "Sırpuhi Düsap: Ermeni Feminizminde Öncü Bir Aktivist." 2022. Accessed April 3, 2023. <https://www.5harfliler.com/sirpuhi-dusap-ermenii-feminizminde-öncü-bir-aktivist/>.
- Jinks, Rebecca. "'Marks Hard to Erase': The Troubled Reclamation of 'Absorbed' Armenian Women, 1919–1927." *The American Historical Review* 123, no. 1 (2018): 86–123.
- Kaçmaz, Ercan. "Osmanlı Türkiye'sinde Misyoner Faaliyetleri: Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji'nin Ortaya Çıkışı." *Turkish Studies (Elektronik)* 9, no. 7 (2014): 379–395.
- Keleş Yıldız, Sema. "A Quantitative Approach to the Wealth of Ottoman Women." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History* 85 (2025): 125–161.
- Khalapyan, Hasmik. "Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Eserleri." In *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006.
- Khalapyan, Hasmik. "Armenian Women's Writing in the Ottoman Empire, Late 19th to Early 20th Centuries." 2019. Accessed April 3, 2023. <https://evnreport.com/raw-unfiltered/armenian-womens-writing-in-the-ottoman-empire-late-19th-to-early-20th-centuries/>.
- Kılıç, Hatice. *İranın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devletinin Rolü (1848-1923)*. Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Unpublished master's thesis, 2006.

- Kılıç, Remzi. "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri." *Türklük Bilimi Araştırmaları* no. 19 (2006): 327–342.
- Komsuoğlu, Ayşegül, and Birsen Örs. "Armenian Women of Istanbul: Notes on Their Role in the Survival of the Armenian Community." *Gender, Place & Culture* 16, no. 3 (2009): 329–349.
- Köse, Yavuz. "Vertical Bazaars of Modernity: Western Department Stores and Their Staff in Istanbul (1889–1921)." *International Review of Social History* 54, no. 17 (2009): 91–114.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlının Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024.
- Lerna Ekmekçioğlu and Melissa Bilal. "Feminizmin Ermenicesi." In *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*, edited by Hasmik Khalapyan, 2006. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Okkenhaug, Inger Marie. "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation." *Social Sciences and Missions* 23, no. 1 (2010): 63–93.
- Rowe, Victoria. "Three Literary Views of Armenian Constantinople and Its Inhabitants." In *Armenian Constantinople*, edited by Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, 243–264. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2010.
- Safarian, Alexander. "On the History of Turkish Feminism." *Iran and the Caucasus* 11 (2007): 141–151.
- Semerdjian, Elyse. "Armenian Women, Legal Bargaining, and Gendered Politics of Conversion in Seventeenth and Eighteenth-Century Aleppo." *Journal of Middle East Women's Studies* 12, no. 1 (2016): 2–30.
- Shchur, Oleksandra. "Post-Soviet Women Encountering Transition: Nation Building, Economic Survival, and Civic Activism." In *Canadian-American Slavic Studies* 46, no. 4, edited by Kathleen Kuehnast and Carol Nechemias, 489–492. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2004.
- Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece and of a Cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830, and 1831*. London: Saunders & Otley Pub., 1854.
- Sümer, Mehmet. "Osmanlı'da Bir Azınlık Yazarı: Zabel Asadur ve Kadın Sorununa Bakışı." *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12, no. 25 (2020): 1–10.
- Tokay-Ünal, Melike. "Mid-Nineteenth Century New England Women in Evangelical Foreign Missions: Seraphina Haynes Everett, A Missionary Wife in the Ottoman Mission Field." *Turkish Historical Review* 8, no. 1 (2017): 75–102.
- Uslu, Mehmet Fatih, and Fatih Altuğ. *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Uzun, Tolga. "XIX. Yüzyılda İran'da Kacarlar ve Fotoğraf Sanatı." In *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 Bildirileri*, edited by Zeki Dilek et al., 3261–3268. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2012.
- Yılmaz, İlkay. "Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not." *Kadın Araştırmaları Dergisi* 2012, no. 10: 61–81.
- Yücel, İdris. "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, no. 14 (2011): 65–86.
- Zabel Yesayan: National and Public Figure. 2019. Accessed April 9, 2023. <https://www.1tv.am/en/video/Zabel-Yesayan-National-and-Public-Figure/136074>.
- "Joel S. Everett with his Wife Seraphina Haynes Everett." Atla Digital Library. Accessed April 9, 2023. https://www.google.com/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fdl.atla.com%2Fdownloads%2F7w62ff570&tbid=ZPSWc8jmBvo9mM&vet=12ahUKEwiGrOySjZ3-AhV3_7sIHbg_BOgQMygPegQIARbk..i&imgrefurl=https%3A%2F%2Fdl.atla.com%2Fconcern%2Fworks%2Fst74cx33r%3Flocale%3Den&docid=AKN4yDSf2FeVoM&w=605&h=720&q=ABCFM%20Seraphina%20Haynes%20Everett&ved=2ahUKEwiGrOySjZ3-AhV3_7sIHbg_BOgQMygPegQIARbk.

Resim 7: Sybil⁷⁰

Resim 8: Zabel Yesayan⁷¹

⁷⁰Khalapyan, 1.

⁷¹ Khalapyan, 1.

Resim 9: ABCFM'nin ilk misyonerlik töreni (09.04.2023).⁷²

⁷² "The American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)", 2021, <https://bulletin.punahou.edu/the-american-board-of-commissioners-for-foreign-mission-abcfm/>